

Agnieszka Biedrzycka

<https://orcid.org/0000-0002-9177-6044>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla
Polskiej Akademii Nauk

„Dziennik z wydarzeń II wojny światowej 1939–1941” Aleksandra Prusiewicza

Abstrakt: Prezentowany tekst autorstwa etnografa i krajoznawcy Aleksandra Prusiewicza pochodzi ze zbiorów Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka (fond 88, sprawa 19). Autor przedstawił w nim (z różną dokładnością) swoje losy w okresie od 1 IX 1939 do 13 VIII 1941 r. Szczególną uwagę poświęcił oblężeniu Lwowa we wrześniu 1939 r. oraz pierwszym tygodniom okupacji radzieckiej, w tym zwłaszcza spowodowanemu przez siebie aresztowaniu byłego premiera Rzeczypospolitej Leona Kozłowskiego.

Słowa kluczowe: dziennik, Aleksander Prusiewicz, Leon Kozłowski, Muzeum Etnograficzne we Lwowie, oblężenie Lwowa 1939, okupacja radziecka 1939–1941.

Abstract: The presented text by ethnographer and sightseer Aleksander Prusiewicz is kept in the collection of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv (F. 88, case 19). In it, the author describes (with varying degrees of accuracy) his fate between 1 September 1939 to 13 August 1941. He especially focused on the siege of Lviv in September 1939 and the first weeks of the Soviet occupation, particularly the arrest of the former Prime Minister of Poland Leon Kozłowski, which he provoked.

Keywords: diary, Aleksander Prusiewicz, Leon Kozłowski, Lviv Ethnographic Museum, siege of Lviv, Soviet occupation 1939–1941.

Aleksander Prusiewicz urodził się 21 II 1878 r. w Okopach Świętej Trójcy nad Zbruczem¹. Był – jak go określił na początku XX w. ówczesny proboszcz parafii w Kamieńcu Podolskim, późniejszy bp Piotr Mańkowski – „z pochodzenia

¹ Życiorys Prusiewicza do 1939 r. przedstawiono głównie na podstawie biogramu autorstwa Ryszarda Terleckiego w *Polskim Słowniku Biograficznym* (t. XXVIII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984–1985, s. 581–582), jego losy w okresie II wojny światowej przede wszystkim w oparciu o materiały z fondu 88 Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka; zob. też: A. Biedrzycka, *Wojenne losy Aleksandra Prusiewicza i jego „Dziennik z wydarzeń II wojny światowej 1939–1941”*, „Krakowskie Pismo Kresowe” R. XIII, 2021, s. 225–244. Polscy historycy po ukazaniu się biogramu w PSB nie interesowali się Prusiewiczem (poza przygodnymi wzmiankami). Przykładem zapomnienia jest wypowiedź Macieja Kozłowskiego, autora książki o Leonie Kozłowskim, który w rozmowie z Tomaszem Z. Zapertem przyznał się do całkowitej niewiedzy o jego losach: „Próbowałem ustalić, co się stało z Prusiewiczem. Niestety, bezskutecznie. Może czytelnicy coś dopowiedzą”. *Słaba głowa, czyli cień kolaboracji. Z Maciejem Kozłowskim, autorem książki „Sprawa premiera Leona Kozłowskiego”, rozmawia Tomasz Zb. Zapert*, „Przegląd Powszechny” 2006, nr 2, s. 123. O Prusiewiczach pisali natomiast historycy ukraińscy. Zob. np.: А.Г. Паравійчук, *Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю з давніх часів по 1964 р. включно*, Кам'янець-Подільський 1965, с. 131–132; Л.В. Баженов, *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.*, Кам'янець-Подільський 1993, с. 323; idem, *Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.*, Хмельницький 1995, с. 227–228; idem, *Історія та культура Поділля, Волині й Прикарпаття у працях Олександра Прусевича*, Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка, Тернопіль 2004 (Серія історія, вип. 2), с. 58–62; О. Опуркевич, *Питання етнографії у творчій діяльності Олександра Прусевича*, „Народознавчі зошити” 1997, № 3, с. 202–204; idem, *Олександр Прусевич – музеолог, дослідник народного мистецтва на Волині*, в: *Волинський музей: Історія і сучасність. Тези та матеріали I науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю літературно-меморіального музею Лесі Українки в Колодяжному*, Луцьк 1998, с. 8–9; idem, *60 років від дня смерті О.М. Прусевича (1878–1944) польського етнографа, музеолога, краєзнавця*, в: *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на рік 2004*, Луцьк 2003, с. 145–147; В. Ханас, *Прусевич Олександр Миколаевич*, в: *Тернопільський енциклопедичний словник*, т. III, Тернопіль 2005, с. 155; О. Олійник, *Рукописна спадщина Олександра Прусевича, видатного дослідника народного мистецтва Волині у фондах Львівської наукової бібліотеки НАН України*, в: *Минуле і сучасне Волині й Полісся. Роде наш красний. Матеріали Третьої Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 14–15 червня 2007 р.*, вип. 24, Луцьк 2007, с. 176–180; Э. Сикора, *Лица Каменца-Подольского*, Харьков 2010, с. 424–425; С. Оліпер, *Дослідник історії та етнології Правобережної і Західної України Олександр Прусевич*, „Питання історії України” 2014, т. XVII, с. 204–207; Л. Мірошніченко-Гусак, *Польові етнографічні дослідження як складник формування збірки Волинського краєзнавчого музею*, „Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки” 2016, т. XIII, с. 151–156. Teksty te nie wnoszą wiele do biografii Prusiewicza, a co gorsza, ich autorzy – ignorując polskie ustalenia dotyczące daty jego śmierci – ugruntowali w historiografii błędną datę 1944; trafiła ona również do literatury polskiej. Zob. np.: W. Bonusiak, *Losy historyków lwowskich – Polaków podczas II wojny światowej*, w: *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku*, t. II, red. J. Maternicki, L. Zaszkiłniak, Rzeszów 2004, s. 411.

Polak, lecz prawosławny”². Po wczesnej śmierci rodziców wychowywała go zamieszkała w Kamieńcu Podolskim babka. Skończył miejscowe gimnazjum, studiował jako wolny słuchacz geologię, petrografię i paleontologię na Uniwersytecie Moskiewskim, przez krótki czas uczęszczał też na zajęcia z historii starożytnej u Wasyla Kluczewskiego. Ukończył w 1907 r. kurs muzealnictwa etnograficznego w Petersburgu, a w latach 1908–1910 słuchał w Krakowie wykładów Mariana Sokołowskiego z historii sztuki. Jednocześnie już od 1905 r. pracował w muzeum historycznym w Kamieńcu Podolskim, kolejno jako bibliotekarz, sekretarz, kustosz, a wreszcie (do 1919) dyrektor³; uczył historii i geografii w szkołach ludowych i gimnazjum⁴ oraz porządkował bibliotekę miejscowej katedry rzymskokatolickiej⁵.

Po upadku caratu uczestniczył w 1917 r. w organizacji uniwersytetu w Kamieńcu, był też kandydatem na stanowisko profesora demografii, ale przez „intrygi ukraińskich szowinistów” katedry nie objął⁶. Pracował w kamienieckim archiwum, od marca do lipca 1920 r. pełnił funkcję referenta ochrony zabytków i kustosza Muzeum Przyrodniczego przy Inspektoracie Narodowościowym Okręgu Podolskiego. Po wycofaniu się wojsk polskich z Kamieńca przyjechał do Lwowa. Starał się o zatrudnienie w Miejskim Muzeum Przemysłowym; o niepowodzeniu mieli zadecydować „miejscowi plotkarze”, którzy ogłosili go „bolszewikiem”⁷. Wyjechał wówczas do Łucka, gdzie w latach 1921–1922 pracował jako instruktor Stowarzyszeń Przemysłowo-Rzemieślniczych i inspektor przemysłu chałupniczego, w 1922 r. został referentem ochrony zabytków Urzędu Wojewódzkiego, uczył historii i geografii w szkołach ludowych, a następnie w gimnazjum klasycznym. Należał do Zarządu Oddziału Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przeszłości, był przewodniczącym jego komisji archiwalno-bibliotecznej, pełnił również funkcję delegata Ministerstwa Przemysłu i Handlu przy Urzędzie Wojewódzkim w Łucku⁸. Zgromadzone w czasie pobytu na Podolu zbiory etnograficzne (m.in. stroje

² P. Mańkowski, *Pamiętniki*, Warszawa 2002, s. 167. Wbrew niechętnemu komentarzowi Leona Kozłowskiego, według którego Prusiewicz to „człowiek nieokreślonej przynależności narodowej – Polak, Ukraińiec i Rosjanin w zależności od okoliczności i potrzeby”. L. Kozłowski, *Moje przeżycia w więzieniu sowieckim i na wolności w czasie wojny w Rosji sowieckiej*, wstęp i oprac. B. Gogol, J. Tebinka, Warszawa 2001, s. 18; niepełne wydanie ukazało się w paryskiej „Kulturze” (1957, nr 120), pt. *Więzienie sowieckie*. Prusiewicz uważał się za Polaka. Polską narodowość podał w trakcie przesłuchania przez NKWD przy okazji aresztowania Kozłowskiego, kiedy nie mogło mu to przynieść żadnej korzyści. M. Kozłowski, *Sprawa premiera Leona Kozłowskiego. Zdrajca czy ofiara*, Warszawa 2005, s. 82.

³ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (dalej: ЛННБУ), Ф. 88, спр. 2, к. 1.

⁴ С. Оліпер, op. cit., s. 204.

⁵ P. Mańkowski, op. cit., s. 167.

⁶ ЛННБУ, Ф. 88, спр. 2, к. 2.

⁷ О. Ошуркевич, *60 років...*, s. 145.

⁸ *Obecny stan przemysłu na Wołyniu (Wywiad z prof. Al. Prusiewiczem, delegatem Ministerstwa Przemysłu i Handlu przy województwie w Łucku)*, „Świat” R. XVIII, 1923, nr 38, s. 19–20.

ludowe, hafty, kilimy i ceramika) przekazał jako depozyt otwartemu 16 VI 1929 r. Muzeum Wołyńskiemu w Łucku, w którym pełnił obowiązki kustosa. W wyniku konfliktu z zarządem Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego został zwolniony 9 XI 1932 r. z żądaniem „niezwłocznego opuszczenia zajmowanego mieszkania przy muzeum oraz zabrania wszystkich będących własnością Pana obiektów zdeponowanych w muzeum”⁹. Przeniósł się do Lwowa i 1 VIII 1933 r. podjął pracę „w charakterze kontraktowego pracownika muzealnego”¹⁰ z wynagrodzeniem 160 zł miesięcznie w tworzonym tam muzeum etnograficznym (początkowo w kamienicy przy ul. Ormiańskiej 23, a od 1937 r. w pałacu Biesiadeckich przy pl. Halickim 10), któremu przekazał część swych zbiorów.

Po wybuchu II wojny światowej Prusiewicz zaczął prowadzić dziennik. Opisał w nim przebieg działań wojennych we Lwowie, wkroczenie Armii Czerwonej i pierwsze dni okupacji. Najobszerniejszy zapis poświęcił wydarzeniom z 26 IX 1939 r., związanym z aresztowaniem profesora archeologii i byłego premiera RP Leona Kozłowskiego. Przed wojną Prusiewicz kontaktował się z nim na gruncie zawodowym, zarówno w związku ze zblizonymi zainteresowaniami naukowymi, jak i w wyniku dzielenia wspólnego lokalu – tworzone przez Kozłowskiego Muzeum Pradziejów Ziemi Czerwieńskiej mieściło się na parterze pałacu Biesiadeckich, którego pierwsze piętro zajmowało Muzeum Etnograficzne Prusiewicza¹¹. Obaj panowie nie żywili dla siebie sympatii: Kozłowski uważał Prusiewicza za amatora i dziwaka (w późniejszych wspomnieniach określił go jako „zbieracza bez naukowych kwalifikacji”¹²), Prusiewicz krytykował koncepcję, organizację i nazwę Muzeum Pradziejów Ziemi Czerwieńskiej¹³. Zapewne to, a nie rzekomo nagle ujawniony komunizm Prusiewicza¹⁴, stało się powodem złożenia przezeń donosu na byłego premiera,

⁹ ЛННБВ, Ф. 88, спр. 1, к. 44.

¹⁰ Ibidem, к. 45. Prusiewicz pełnił funkcję kierownika nowej placówki.

¹¹ J.T. Petrus, *Muzea lwowskie 1823–1939*, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. II: *Materiały sesji naukowej Kraków, maj 1995*, red. J.K. Ostrowski, Kraków 1996, s. 431.

¹² L. Kozłowski, op. cit., s. 18.

¹³ ЛННБВ, Ф. 88, спр. 137, Brudnopis referatu Prusiewicza w sprawie muzeów miejskich, 25 VI 1938, к. 3–3v, 8v–9v.

¹⁴ Tak też tłumaczył działania Prusiewicza anonimowy autor sprawozdania o lwowskich archiwach, bibliotekach i muzeach z 1940 r.: „Od razu też Prusiewicz skwitował z prof. Kozłowskim swe zatargi powstałe na tle wspólnego pomieszczenia i kondominium w pałacu Biesiadeckich i zadenuncjował go przed bolszewikami jako twórcę obozu koncentracyjnego w Berezie Kartuskiej. Aresztowano nawet tych, którzy w czasie jego eskortowania ukłon mu składali lub współczujące spojrzenie rzucili. Odtąd ślad po Kozłowskim zaginął. Po jakimś czasie została też aresztowana asystentka tego Muzeum Pradziejów mgr Siwkówna, Bogu ducha winna, niezaangażowana politycznie osoba. Prusiewicz zaś z cynizmem przechwalał się przed woźnymi tymi aresztowaniami jako dowodem swych wpływów u bolszewików i odgrażał się, że tym sposobem zmiecie z drogi każdego, kto mu się przeciwstawi. W sklerotycznym mózgu tego dziwaka powstawały coraz nowe ku wszystkim roszczenia, więc obawiano się go ogólnie i unikano nagminnie”. M. Matwijów, *Sprawozdanie „Archiwa, biblioteki i muzea lwowskie” z 1940 r.*, „Rocznik Lwowski” 1997–1998, s. 27.

co doprowadziło do jego uwięzienia. W swym dzienniku Prusiewicz opisuje (z rozbijającą szczerością i wyraźną satysfakcją) przebieg aresztowania i przesłuchania w sposób zasadniczo zgodny ze wspomnieniami Kozłowskiego; jedyna różnica istnieje w przypadku opisu pojawienia się w muzeum (gdzie doszło do aresztowania) sowieckich oficerów. Według Kozłowskiego zostali oni celowo sprowadzeni przez Prusiewicza, zdaniem tego ostatniego znaleźli się w muzeum niejako przypadkiem, w zasadzie nie wiadomo, z jakiego powodu: do zebranej tam „kompanii muzealnej” dołączyli „lekarz-kobieta i oficerowie sowieccy, i urządzili koncert śpiewaczy. Śpiewali pieśni ukraińskie i rosyjskie, a potem polskie ludowe, góralskie i in. Przyszedł Kozłowski, powiedziałem oficerom sowieckim, że to on zdarł mi z drzwi tabliczkę napisaną po ros.: Ludowe Muzeum – Oddział Kultury, i że jest b. ministrem polskim reform agrarnych a potem b. premier”.

Następne miesiące prezentowane są w dzienniku bardzo oszczędnie. Autor wspomina ogólnie o kłopotach z zaopatrzeniem, rosnących cenach, wyborach „do sejmu” (Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Ukrainy), usuwaniu polskich urzędników, unieważnieniu polskiej waluty; w styczniu i lutym 1940 r. pisze niemal wyłącznie o pogodzie. Nieco więcej informacji pojawia się dopiero w maju i czerwcu, kiedy napomyka o wojnie niemiecko-francuskiej i zajęciu przez Armię Czerwoną państw bałtyckich. Ani słowem nie wspomina o własnych losach: wiadomo, że pracował nadal w Muzeum Etnograficznym. Wspólnie z innymi pracownikami muzeów (Aleksandrem Czołowskim, Hilarionem Świącickim, Jarosławem Pasternakiem, Ksawerym Piwockim i Rudolfem Mękickim) poparł w listopadzie 1939 r. kandydaturę Maksymiliana Goldsteina na stanowisko „kustosza, wzgl. dyrektora” Muzeum Żydowskiego¹⁵. Starał się o uzyskanie stopnia kandydata nauk za całokształt pracy naukowej, Wszechzwiązkowy Komitet do Spraw Szkół Wyższych ZSRR odrzucił jednak jego prośbę i poinformował go 4 IV 1941 r., iż „Tow. Prusiewicz może otrzymać stopień naukowy kandydata nauk na warunkach ogólnych, po zdaniu egzaminów kandydackich i publicznej obronie pracy kandydackiej”¹⁶.

¹⁵ Ł.T. Sroka, *In the Light of Vienna. Jews in Lviv – between Tradition and Modernisation (1867–1914)*, Berlin 2018, s. 276–277.

¹⁶ ЛННВУ, Ф. 88, спр. 1, к. 50. Negatywną recenzję dorobku Prusiewicza podpisali Filaret Kolessa i Adam Fischer, podkreślając jednak dokonanie oceny „tylko ze stanowiska dyscyplin naszej katedry”, tzn. etnografii, i proponując przedstawić dorobek do oceny katedrze ekonomii lwowskiego uniwersytetu, a ze względu na zasługi Prusiewicza jako muzealnika i zbieracza dopuścić go do zwykłej procedury awansowej. Ibidem, спр. 2, к. 4–4v. Publikacje Prusiewicza (według sporządzonego przezeń zestawienia z września 1940 r., obejmującego ponad sto pozycji, w tym również niewydane rękopisy) to głównie niewielkie teksty dotyczące dziejów, zabytków i etnografii Podola i Wołynia, zamieszczane w czasopismach („Подольские епархиальные ведомости” 1904, 1905; „Dziennik Kijowski” 1908–1911; „Scena i Sztuka” 1909; „Ruś” 1911; „Litwa i Ruś” 1913; „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1913; „Filatelista” 1914; „Подольский хозяин” 1915, „Nowa Polska” 1920; „Głos Podola” 1920; „Kurier Lwowski” 1921; „Exlibris” 1922; „Przemysł i Handel” 1923;

Do regularnego prowadzenia dziennika wrócił po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej. Także w pierwszych dniach nowej okupacji pisał dość regularnie, chociaż zapewne nie były to zapisy sporządzane na bieżąco¹⁷. Wiele uwagi poświęcał kwestiom bytowym, odnotowując braki w zaopatrzeniu i pierwsze decyzje niemieckie w sprawie przydziałów żywnościowych, komentował pogarszającą się sytuację Żydów i działania Ukraińców (złośliwie zaznaczając 3 lipca: „Ogórek na bazarze 12 rb. Oto pierwszy rezultat budowy Ukrainy”). Ostatni wpis w dzienniku dotyczy 12 i 13 VIII 1941 r. Niespełna cztery tygodnie później, 6 IX 1941 r., Prusiewicz popełnił samobójstwo¹⁸. Został pochowany 9 września na polu 26 Cmentarza Łyczakowskiego¹⁹.

Spuścizna Prusiewicza przechowywana jest w fondzie 88 Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka²⁰. Zespół zawiera 147 jednostek. Obejmuje m.in. papiery osobiste, spisy prac naukowych, ocenę dorobku naukowego, korespondencję, wycinki i materiały dotyczące kwestii etnograficznych oraz „Dziennik z wydarzeń II wojny światowej 1939–1941” (sprawa 19).

Rękopis dziennika liczy 24 karty, wtórnie (częściowo błędnie) numerowane, zapisane jedno- i dwustronnie; sporadycznie autor wykorzystał niewypełnione polskie formularze. Dziennik został spisany ołówkiem, niestarannym i dość trudno czytelnym charakterem pisma, z poprawkami, dopiskami i śladami wycierania. Od k. 8 autor pozostawił w rękopisie liczne wolne miejsca (od pojedynczych wersów do całych stron), zapewne z zamiarem ich późniejszego uzupełnienia.

Edycję przygotowano zgodnie z *Projektem instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku Ireneusza Ihnatowicza* („Studia Źródłoznawcze” 1962, t. VII, s. 99–124). Błędnie numerowane karty

„Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wołyńskiego” 1929). W prasie wołyńskiej („Głos Wołyński”, „Dziennik Wołyński”, „Przegląd Wołyński”, „Życie Wołynia”, „Ziemia Wołyńska”) ogłosił ponadto w latach dwudziestych XX w. szereg popularnych artykułów na temat zabytkowych świątyń, pałaców i dworów szlacheckich oraz przemysłu ludowego na Wołyniu. Ibidem, спр. 1, к. 18–27.

¹⁷ Pod datą 1 VII 1941 r. pisał np. o pogrzebie Bohdana Czajkowskiego i Eugeniusza Berzowskiego, podczas gdy z księgi pochówków Cmentarza Łyczakowskiego wynika, że zostali oni pochowani 2 i 4 lipca.

¹⁸ M. Matwijów, *Mieczysław Gębarowicz (1893–1984). Uczony i opiekun narodowych dóbr kultury*, Warszawa 2013, s. 203.

¹⁹ „Księga pochówków cmentarza Łyczakowskiego 1939–1945”, wpis nr 28 z września 1941 r. Dziękuję dr. Pawłowi Naleźniakowi za udostępnienie skanów Księgi.

²⁰ Є.М. Гуменик, П.Г. Баб'як, О.О. Дзьобан, *Особисті архівні фонди відділу рукописів. Анотований покажчик*, Львів 1977, s. 119–120; M. Matwijów, *Zbiory rękopiśmienne Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie w latach 1939–1946*, „Czasopismo Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich” 1999, z. 10, s. 218; idem, *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939–1946*, Wrocław 2003, s. 166–167; idem, *Mieczysław Gębarowicz...*, s. 203; K. Gluziński, *Zwrócone – zatrzymane. Fragment opisu*, „Czasopismo Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich” 2018, z. 29, s. 173.

uporządkowano zgodnie z datami zapisiek, dopisane na marginesie uzupełnienia włączono do tekstu. Zachowano stosowane przez autora wyróżnienia oraz charakterystyczne cechy języka. W edycji nie zaznaczano pozostawionych przez autora pustych miejsc.

Aleksander Prusiewicz. **Dziennik z wydarzeń II wojny światowej 1939–1941²¹**

[k. 1] Wrzesień. 1939 r.

W nocy na piątek 1 września Niemcy rozpoczęły błyskawiczny najazd na Polskę na przeciągu naszej granicy od Prus Wschodnich aż do granicy węgierskiej. 18 miast polskich w głąb kraju zarzucano bombami z aeroplanów, najwięcej ucierpiały miasta Kraków, śląskie – i Częstochowa.

O 12^{tej} w południe alarm we Lwowie, ulicy opustoszały, tramwaje stanęły, za miastem artyleria przeciwlotnicza zaczęła obstrzelać trzech aeroplanów, które w chmurach o 3500 m nad miastem lecieli w kierunku na północ. Nasze aeroplany zaczęły je ścigać w powietrzu, słychać było trzask karabinów maszynowych. Z aeroplanów zrzucano było 6 bomb w okolicy kościoła św. Elżbiety²² na Grodeckiej, z tej strony w kościele powylały wszystkie szyby. Dalej dwie bomby rozbiły od góry do dołu dwie dwupiętrowe z parterem kamienicy na ul. Pierackiego²³ i Krótkiej. Zabitych około 60 osób i rannych tyleż. Wszystkie szyby na przestrzeni 300 m w oknach powylały. Potem jedna bomba upadła w okolicach skniłowskiego aerodromu²⁴ i rozbiła chałupę. Jeden jak mówią aeroplan został strącony pod Gródkiem Jag[iełłońskim]²⁵.

Drugi nalot o godz. 2^{ej} od strony dworca²⁶, były detonacje, pomaszzerowały sanitariuszki i pojechały karetki sanitarne. Jeden z nich spadł za Janowską rogatką²⁷.

²¹ Tytuł nadany zapewne przez archiwistę.

²² Kościół pw. św. Elżbiety przy pl. Bilczewskiego, wzniesiony w latach 1905–1911, obecnie cerkiew greckokatolicka pw. św. Ołgi i Elżbiety przy pl. Kropywnyckiego.

²³ Obecnie ul. Żaliznyczna.

²⁴ Lwowskie lotnisko wojskowe i cywilne, przeniesione w latach 1925–1926 z Lewandówki do Skniłowa, na południowy zachód od centrum miasta. Obecnie na jego terenie działa Międzynarodowy Port Lotniczy „Lwów” im. Daniela Halickiego. Я. Янчак, А. Козицький, *Аеродром*, в: *Енциклопедія Львова*, ред. А. Козицький, І. Підкова, т. I, Львів 2007, с. 41–43. O pierwszym bombardowaniu Lwowa zob. też: G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa 1 IX 1939 – 5 II 1946*, Katowice 2007, s. 36.

²⁵ Gródek Jagielloński (Городок), miasto ok. 30 km na zachód od Lwowa.

²⁶ Dworzec Główny przy pl. Wilsona (obecnie pl. Dworcowy), wybudowany w latach 1899–1903, w latach dwudziestych odrestaurowany po zniszczeniach z okresu wojny polsko-ukraińskiej 1918/1919 r.

²⁷ Rogatka Janowska przy ul. Janowskiej (obecnie ul. Szewczenka), za Cmentarzem Janowskim.

[k. 1v] Sobota 2 września. 3 alarmy – wszystkie odwołane. W nocy o godz. 3^{ej} znów alarm odwołany.

Niedziela 3 września. W południe dowiedziano się o wypowiedzeniu Niemcom wojny przez Anglię, a zatem i Francję. Odbyla się żywołowa manifestacja pod konsulatami angielskim²⁸ i francuskim²⁹, obaj konsulowie³⁰ wygłosili krótkie przemowy do manifestujących lwowian. O 3^{ej} trzy aeroplany niemieckie zostały przepędzone przez artylerię przeciwlotniczą, jeden dostał się do niewoli. Powiadają, że aeroplany rozrzuciły cukierki zatrute³¹. O 5^{ej} po poł[udniu] alarm – odwołany.

Noc nad miastem ciemna i ponura, budząca pewien strach. Wszystkie lampy uliczne pogaszone, już o 8 mało przechodniów, ale w nocy alarmów nie było.

Poniedziałek 4 września, z rana chmurno. Alarm o 10 godz. – odwołany. Bombardują Kraków i Częstochowę³². Klasztor jasnogórski spalony³³, w Krakowie ucierpiał dworzec i peryferie.

7 września przybyły trzy autobusy z Cieszyna uciekinierów.

8 września przybyło trzy ogromne autobusy śląskie. W południe 12 aeroplanów przeleciały nad miastem. Trzy alarmy – odwołane. Widziałem oficerów lotnictwa francuskiego czy angielskiego. Ministerstwa na Wołyniu. Tarnów opuszczony³⁴.

[k. 2] Sobota 9 września o godz. 9^{ej} z rana trzy aeroplany dość nisko obstrzelały z karabinów maszynowych teren koło pałacu Biesiadeckich³⁵. Alarm o 12^{ej}, trwał do godz. 6^{ej}, zruciono kilkanaście bomb rozrywających. Cztery razy dym od ekrazytowych wybuchów.

²⁸ Konsulat angielski mieścił się przy ul. Ziemiałkowskiego 8 (obecnie ul. Nowakiwskiego).

²⁹ Konsulat francuski mieścił się przy ul. Czarnieckiego 4 (obecnie ul. Wynnyczenki).

³⁰ Konsulem angielskim był od 26 VII 1939 r. Georg Humphrey Middleton, poprzednio (od 6 II 1939 r.) wicekonsul we Lwowie, konsulem francuskim od 13 V 1938 r. Ismail Georges Achard. „Rocznik Służby Zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej” 1939, s. 308, 317; A. Biedrzycka, *Kalendarium Lwowa 1918–1939*, Kraków 2012, s. 950, 977. O manifestacji przed konsulatami zob. *Spontaniczna manifestacja we Lwowie na cześć Anglii, Francji i Armii Polskiej*, „Chwila” R. XXI, 1939, nr 7345, s. 6; *Olbrzymie manifestacje we Lwowie na cześć Anglii, Francji i Armii Polskiej*, „Wiek Nowy” R. XXXIX, 1939, nr 11506, s. 6.

³¹ O rzekomym rozrzucaniu zatrutych (lub zakażonych) słodyczy pisała prasa polska. Zob. *Hitlerowski barbarzyńca poluje na dzieci. Nie podejmować z ziemi zrzuconych z samolotu cukierków*, „Chwila” R. XXI, 1939, nr 7345, s. 7.

³² Częstochowa została zajęta przez Niemców już 3 IX 1939 r.

³³ Wbrew informacjom prasy polskiej klasztor nie został zbombardowany ani spalony. Zob. np.: *Niemcy bombardują Jasną Górę*, „Ilustrowany Goniec Poranny” R. VI, 1939, nr 1651, s. 1.

³⁴ Broniące Tarnowa oddziały 24 Dywizji Piechoty opuściły miasto 6 IX 1939 r., 7 września Tarnów został zajęty przez Wehrmacht.

³⁵ Pałac Biesiadeckich przy południowej pierzei pl. Halickiego (pl. Halicki 10), wybudowany w pierwszej połowie XVIII w., przebudowany w 1756 r. według planów Pierre’a Ricauda de Tirregaille’a; od 1888 r. własność miasta, po remoncie z połowy lat trzydziestych XX w. mieścił m.in. Muzeum Etnograficzne i Muzeum Pradziejów Ziemi Czerwieńskiej.

O 3^{ej} wybuchł pożar w stronie dworca Podzamcze³⁶, o 5^{ej} po raz drugi – monopol spirytusowy³⁷ i palił się aż do godz. 5 rano.

Kraków został opuszczony³⁸. We Lwowie pełno aut z różnych części zachodniej Polski. Główny dworzec ocalał, tylko okoliczne domy ucierpiały i tory porozrywane.

Niedziela 10 września o godz. 12 znów rozpoczął się nalot aeroplanów. Nad pałacem Biesiadeckich na podwórze leciały z góry jakieś płatki, takie jak liście tytoniowe. O 1^{ej} odwołano alarm. Na dworzec główny nikogo nie puszczają. O 3^{ej} znów alarm, znów bomby. Dwóch żołnierzy i oficer jakie[j]s kompanii pułkowej pozostałość – wygubiono w drodze z Oświęcim[i]a do Lwowa.

11 września. 8^a z rana nalot i bomby, gdzieś na centrum miasta zrzucono bomby. Wszystkie cztery dworce³⁹ zniszczone i okoliczne domy. Rozpoczęli w sobotę, a dokończyli w niedzielę. Na Kleparowie⁴⁰ wczoraj angielscy i polscy lotnicy zaatakowali i zniszczyli dwa aeroplany niemieckie. Przez Łyczakowską ul[icę] przejechał jakiś oddział czołgów z frontu. O 12^{ej} – nalot bombowy na miasto, pierwsza bomba wstrząsła cały gmach pałacu Biesiadeckich.

[k. 2v] O 4^{ej} po południu do Magistratu po dwumiesięczną pensję. Tam rejwach niepisany. W rachubie musiałem czekać aż do 7 godz. O 5^{ej} alarm i poszli wszyscy do schronu. Schron pod całym Magistratem w piwnicach fundamentalnie przerobiony od zeszłego roku. Po wyjściu ze schronu otrzymawszy listę płacy poszedłem do domu. Borysław⁴¹ i Drohobycz⁴² odstępiony, szyby się palą.

12^{ego} września wtorek. Z rana aeroplany wywiadowcze i nasze, strzały z dział przeciwlotniczych. Od rana rozpoczęła się obrona Lwowa, dowodzą gen. Sikorski⁴³

³⁶ Dworzec Podzamcze (Підзамче) na Żółkiewskim, na północ od Wysokiego Zamku.

³⁷ Fabryka Państwowego Monopoli Spirytusowego przy ul. T. Wyrwy-Furgalskiego 2 na Zniesieniu.

³⁸ Kraków został zajęty przez Niemców 6 września.

³⁹ We Lwowie istniało sześć dworców kolejowych: Główny, Podzamcze, Kleparów, Łyczaków, Skniłów i Persenkówka oraz przystanek kolejowy Kulparków.

⁴⁰ Kleparów (Клепарів), dzielnica Lwowa na północ od torów dawnej Kolei Karola Ludwika.

⁴¹ Borysław (Борислав), miasto ok. 90 km na południowy zachód od Lwowa, ośrodek wydobycia ropy naftowej.

⁴² Drohobycz (Дрогобич), miasto ok. 80 km na południowy zachód od Lwowa, ośrodek wydobycia ropy naftowej.

⁴³ Franciszek Józef Sikorski (1889–1940), działacz Związku Walki Czynnej (ZWC) i Związku Strzeleckiego (ZS), generał brygady WP, od 30 VI 1933 r. w stanie spoczynku, 12 IX 1939 r. mianowany dowódcą Grupy Obrony Lwowa; internowany w Starobielsku, został rozstrzelany w Charkowie w kwietniu 1940 r. H. Korczyk, *Sikorski Franciszek Józef*, PSB, t. XXXVII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 434–435; A. Leinwand, *General Franciszek Sikorski, dowódca Grupy Obrony Lwowa w 1939 roku*, „Niepodległość i Pamięć” 1995, nr 4, s. 19–41.

i Haller⁴⁴. Baterie są na Bernardyńskim placu⁴⁵. Armaty nasze ustalone na przedmieściach wałą z przerwami. Nawała niemiecka idzie od zachodu. Auta uchodźcze do godz. 5 wszystkie opuściły miasto. Mieczysław Szulmiński⁴⁶ z Dubna⁴⁷ poszedł o 6^{ej} do obrony Lwowa. O 1^{ej} po poł[udniu] poszedłem za chlebem do preclarza za Tempel⁴⁸. Nie dostałem, wracając obok ogrodzenia Templu podparobczaki żydowskie grali w karty, szeptali i szli za mną. Szedłem w dół do Żółkiewskiej⁴⁹, jakiś starszy Żyd zażądał legitymacji, powiedział chodźmy do policjanta. Tymczasem przyczepiła się jakaś stara włóczęga i wzięła mnie pod rękę i prowadziła dalej. Nadbiegło dwóch żołnierzy uzbrojonych, skierowali do mnie karabiny, jeden obszukał mnie kieszenie i nic nie znalazł, poprowadzili mnie do góry. Z góry nadbiegł policjant, oddałem mu dowód osobisty. [k. 3] Z tyłu napadł jakiś pi[j]any kolejarz, schwycił mnie mocno za rękę, żołnierze go odtrącili. W górze policjanci pałkami rozpedzili tłum. W komisariacie wyjaśniło się, że nie jestem żadnym szpiegiem, starszy policjant podoficer powiedział, że zna mnie od 20 lat we Lwowie, jakiś pan z drukarni też poświadczył, że mnie zna i mnie wypuścili. Tak za niewinnego Boga mogłem być rozszarpany przez ciemny tłum lub zabity przez żołnierzy. Wieczorem został odparty atak na rogatce Janowskiej⁵⁰. W nocy paliła się izba skarbowa⁵¹ z kościołem jezuickim⁵².

⁴⁴ Józef Haller (1873–1960), oficer armii austro-węgierskiej, organizator Błękitnej Armii we Francji, generał WP, działacz polityczny, po II wojnie na emigracji w Wielkiej Brytanii; we wrześniu 1939 r. przebywał we Lwowie, nie kierował jednak obroną. G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, op. cit., s. 41–42.

⁴⁵ Obecnie pl. Soborny.

⁴⁶ Mieczysław Szulmiński, ps. Lubicz, Rawicz (1897–1941), nauczyciel w szkole powszechnej w Zofiówce (powiat łucki), w latach trzydziestych XX w. organizator, kustosz i dyrektor Muzeum Regionalnego Ziemi Dubieńskiej. Po zajęciu Lwowa przez Armię Czerwoną działacz Związku Walki Zbrojnej (ZWZ), współpracownik Biura Fikcyjnych Dokumentów (legalizacja); aresztowany 3 IV 1940 r., w kwietniu 1941 r. skazany w Kijowie na karę śmierci, rozstrzelany 22 VI 1941. G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, op. cit., s. 124, 171, 180; *Aresztowani w rejonie Lwowa i Drohobycza. Alfabetyczny wykaz 5822 obywateli polskich aresztowanych przez NKWD w rejonie Lwowa i Drohobycza w latach 1939–1941*, Warszawa 1998, s. 314; E. Kotarska, *Proces czternastu*, Warszawa 1998, s. 192–202.

⁴⁷ Dubno (Дубно), miasto nad Ikwą, ok. 45 km na południowy wschód od Łucka.

⁴⁸ Tempel, synagoga postępową na Starym Rynku, wybudowana w latach 1843–1846; spalona przez Niemców w sierpniu 1941 r. O. Бойко, *Синагоги Львова*, Львів 2008, c. 142–153.

⁴⁹ Obecnie ul. Chmielnickiego.

⁵⁰ Najcięższe walki toczyły się 12 września w okolicach ul. Gródeckiej, gdzie oddziały 1 Dywizji Górskiej dotarły do kościoła św. Elżbiety; polskie oddziały utrzymały placówkę na rogatce Gródeckiej. Zob. W. Włodarkiewicz, *Lwów 1939*, Warszawa 2003, s. 77–81.

⁵¹ I i II oddział lwowskiej Izby Skarbowej w dawnych zabudowaniach kolegium jezuickiego, z wejściami od pl. św. Ducha 1 (obecnie pl. Pidkowy) i ul. Rutowskiego (obecnie ul. Teatralna).

⁵² Kościół Jezuitów pw. św. Piotra i Pawła przy pl. Trybunalskim (obecnie pl. Jaworskiego), wzniesiony w latach 1610–1636, obecnie greckokatolicka cerkiew garnizonowa.

Środa 13^{go} września. Z rana strzały armatnie z przedmieść. Niemcy nacierają zza Skniłowa⁵³. Pałą dokumenta DOK⁵⁴ i w Sądzie Okręgowym⁵⁵. Prezydent dr Ostrowski⁵⁶ i wiceprezydent Weryński⁵⁷ wyjechali z 12 skrzyniami ze Lwowa. O pół do 1^{ej} po poł[udniu] przed bramą pałacu Biesiadeckich padł pierwszy szrapnel rozprysł. Mam odłamki jego, jeden znalazłem na schodach pałacu Biesiadeckich. Tramwaje wcale nie chodzą [od] wczoraj wieczora. Radio warszawskie i lwowskie wyjechało wczoraj.

O godz. 5^{ej} po poł[udniu] potężny pocisk przeleciał nad pałacem Biesiadeckich i padł na Piekarskiej. Strzelanina do wieczoru.

O 1^{ej} w nocy trzy strzały niemieckie: jeden granat padł na placu Bernardyńskim, w kamienicy bocznej pałacu Biesiadeckiego wszystkie szyby wyleciały, w pałacu Biesiadeckich na dole oberwało się kawałek gzymsu, a w magazynie dwie górne szyby wyleciały. Na placu 4 żołnierzy poniosło śmierć.

[k. 3v] Czwartek 14 września. Nasze armaty odzywały się z rana. Od 12 do 2 spokój. O 3 aeroplany niemieckie zrzuciły bomby na klasztor Bernardynów⁵⁸, granat wpadł na dom przybudowany do ogrodzenia i zawalił go, zniszczył dach na zakrystii, wszystkie szyby powylały, a w zakrystii dwie szyby metalowe wywalił. Pełny kościół szkła tłuczonego. Od zawałonego

⁵³ Skniłów (Скнилів), wieś na południowy zachód od Lwowa.

⁵⁴ Dowództwo Okręgu Korpusu nr VI przy pl. Bernardyńskim 6.

⁵⁵ Zapewne sąsiadujący z pałacem Biesiadeckich Sąd Apelacyjny przy ul. Batorego 1 lub Wydział Karne Sądu Okręgowego przy ul. Batorego 3.

⁵⁶ Stanisław Ostrowski (1892–1982), lekarz dermatolog, działacz ZWC i ZS, żołnierz Legionów Polskich i WP. Od 1925 r. starszy asystent, od 1931 docent dermatologii Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie (UJK), w latach 1930–1939 poseł na sejm RP, od maja 1936 r. prezydent Lwowa. Aresztowany 23 IX 1939 r., więziony we Lwowie i Moskwie, skazany na osiem lat obozów pracy przymusowej, uwolniony na mocy układu Sikorski-Majski, opuścił ZSRR z armią gen. Władysława Andersa; po wojnie lekarz w Penley (Anglia), od 9 IV 1972 do 8 IV 1979 r. prezydent RP na uchodźstwie. Informacja o jego wyjeździe jest niesprawdzoną plotką. 13 września, gdy miasto opuścili wojewoda Alfred Biłyk i starosta grodzki Romuald Klimowiecki, Ostrowski wygłosił przemówienie przez radio, przyrzekając pozostanie „na dolę i niedolę”. G. Mazur, J. Skwara, J. Węgiński, op. cit., s. 44; zob. też: *Prezydent m. Lwowa do Mieszkańców*, „Wiek Nowy” R. XXXIX, 1939, nr 11515, s. 1; A. Bonusiak, *Stanisław Ostrowski*, „Studia Rzeszowskie” 1996, t. III, s. 172–176.

⁵⁷ Jan Weryński (1897–1940), prawnik, żołnierz Legionów Polskich i WP, działacz Polskiej Organizacji Wojskowej (POW). W latach 1924–1932 zatrudniony w Urzędzie Wojewódzkim we Lwowie, następnie naczelnik Wydziału Personalnego w Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego, w 1933 r. mianowany członkiem Tymczasowej Rady Miejskiej, od listopada 1934 wiceprezydent miasta; działacz Obozu Zjednoczenia Narodowego (OZN), ZS i Związku Legionistów, wiceprezes Związku Miast Małopolskich. Aresztowany 23 IX 1939 r., zginął rozstrzelany wiosną 1940 r. A. Biedrzycka, *Kalendarium...*, według indeksu; G. Mazur, J. Skwara, J. Węgiński, op. cit., s. 67, 130; https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Wery%C5%84ski (dostęp: 10 IV 2020).

⁵⁸ Klasztor Bernardynów i kościół pw. św. Andrzeja przy pl. Bernardyńskim, wzniesiony w latach 1600–1630; obecnie Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie i cerkiew greckokatolicka pw. św. Andrzeja.

budynku gruz zasypał okna od schronu. Druga bomba wpadła w środkową część od tyłu klasztoru i zawałowała górną część celi. Zniszczenie przerażające. Druga kamienica za Bernardynami też ucierpiała, toż trzecia – czytelnia TSL⁵⁹ i narożna z kawiarnią⁶⁰ też zwalona, kamienica na rogu Piekarskiej, N. 7 i N. 21. Kościół św. Elżbiety – trzy wieże zwalone, toż kościół gr[eckoj] kat[olickiej]⁶¹ za pocztą⁶² na ul. Kopernika. Rozbita Szkočka kawiarnia⁶³, trzy domy N 3, 5 i 7 na ul. Fredry. W nocy od 11^{ej} godz. strzały z armat na miasto. Jakaś druga zmotoryzowana [pocztą]^a Niemców dociera Lwowu.

15^{go} września piątek. Z rana o 7 deszczek, potem pogoda wyjaśniła. Aeroplan niemiecki odstraszony uciekł. Cicho.

Wczoraj radio⁶⁴, prezydent Ostrowski i wiceprezydent wrócili do Lwowa. Aeroplany latają, ostrzeliwane z dołu. Niemcy stoją o 7 km od miasta od strony Gródka Jagiel[łońskiego]. Wczoraj o 6^{ej} padał deszcz.

16^{go} września sobota, w nocy deszcz. Cały dzień rzadka strzelanina naszych dział. Aeroplany niemieckie w chmurach ostrzeliwa[k. 4]ne przez naszą artylerię przeciwlotniczą. Ruch na ulicach. Chadziałem aż na ul. Wronowskich⁶⁵ do dyr[ektora] A[leksandra] Czołowskiego⁶⁶; przestraszony, składa do pak swoje nagrabiłone bogactwa, książki, papiery⁶⁷.

⁵⁹ Towarzystwo Szkoły Ludowej (TSL), organizacja oświatowa istniejąca we Lwowie od 1891 r. Obok kościoła Bernardynów, przy ul. Czarnieckiego 1, mieściły się Dom Oświatowy i lokal Zarządu Głównego TSL we Lwowie.

⁶⁰ Zapewne kawiarnia Europejska przy ul. Czarnieckiego 1.

⁶¹ Cerkiew pw. Ducha Świętego (Seminaryjna) przy ul. Kopernika 40, wybudowana w latach 1722–1729 jako kościół Dominikanek. Zachowana wieża cerkwi i przylegający do niej niewielki ocalały fragment klasztoru mieści obecnie Muzeum „Rusalki Dniestrowej”, oddział Lwowskiej Galerii Sztuki. Ю. Бірюльов, Н. Філевич, *Львівська галерея мистецтв*, в: *Енциклопедія Львова*, ред. А. Козицький, т. IV, Львів 2012, с. 269.

⁶² Poczta Główna na rogu ul. Slowackiego i Kopernika, wybudowana w 1891 r., w 1923 r. odbudowana ze zniszczeń z czasów walk polsko-ukraińskich.

⁶³ Kawiarnia Szkočka na rogu ul. Akademickiej i Fredry, znana jako miejsce spotkań profesorów uniwersytetu; obecnie bank Uniwersalnyj.

⁶⁴ Do miasta przyjechała część personelu Polskiego Radia. Naprawiono uszkodzenia stacji nadawczej, dzięki czemu 14 września, po dwóch dniach przerwy, wznowiono nadawanie programu. W. Włodarkiewicz, *Lwów...*, s. 91.

⁶⁵ Obecnie ul. Kolessy.

⁶⁶ Aleksander Czołowski (1865–1944), historyk, archiwista, kolekcjoner; od 1891 r. kustosz, następnie dyrektor Archiwum m. Lwowa, współorganizator i dyrektor Muzeum Historycznego m. Lwowa; mieszkał we własnej kamienicy przy ul. Wronowskich 7. I. Zima, *Aleksander Czołowski 1865–1944. Luminarz lwowskiej kultury*, Gdynia 2011.

⁶⁷ Działalność kolekcjonerska Czołowskiego była powodem niechętnych komentarzy, zarzucających mu m.in. wykorzystywanie stanowiska służbowego do wzbogacania prywatnych zbiorów; doprowadziła też w latach trzydziestych do konfliktu z władzami miejskimi. Ibidem, s. 59–60; E. Laszak, *Działalność naukowa Aleksandra Czołowskiego (1865–1944)*, Łódź 2004, s. 36–37; A. Biedrzycka, „Opisy zabytków w kościołach i na cmentarzach w dekanatach: zwinogrodzkim, radomyślskim i białocerkiewskim” ze zbiorów Aleksandra Czołowskiego w Bibliotece Narodowej, „Krakowskie Pismo Kresowe” R. XI, 2019, s. 142–144.

17 września niedziela. Zachmurzenie niskie, tak samo jak wczoraj nasza strzelanina i aeroplany. W nocy o godz. 12 dwa granaty wpadło za pałacem Biesiadeckich w środek domu wychodzącego^b na podwórze Sądu Okręgowego, trzecim w fundament D.O.K., a drugi za pałacem, trzecia na halę targową⁶⁸ w hotel^b Krakowski⁶⁹, a dwa drugich na ul. Asnyka⁷⁰. Huk straszny, pałac trząsł się jak na gumach. Uszkodzeń żadnych, tylko odprysk granatu przebił szybę i zatrzymał się w progu trzeciego pokoju od prawej strony z tyłu. Do rana spokój, tylko nasze armaty odzywały się.

Z rana angielskie radio podało, że polski rząd nie istnieje, zwiął, a sowieckie wojska w obronie braci Białorusinów i Ukraińców przekroczyły granicę sowiecko-polską, a później zajęły Dubno⁷¹, Krzemieniec⁷², Tarnopol⁷³ i posuwają się dalej. Komentarzy brak. Oto mści się na nas rozdział z Niemcami Czechów⁷⁴. Mądra polityka Becka⁷⁵! Polscy panowie zwykli do zdrady, i pod Beresteczkiem⁷⁶ itd., to znane historie. Nie wiadomo tylko, czy Sowietci wkraczają jako okupanci w porozumieniu z Niemcami, czy jako przyjaciele [k. 4v] z Francuzami i Anglikami.

18 IX poniedziałek. Wojska sowieckie na Wołyniu przekroczyły w Korcu⁷⁷ granicę i doszły do Równego⁷⁸, nie wyrządzając żadnej krzywdy tubylcom.

⁶⁸ Metalowa hala targowa, wybudowana w 1892 r. przy południowej pierzei pl. Halickiego, obecnie Bazar Halicki.

⁶⁹ Hotel Krakowski przy pl. Bernardyńskim 7, obecnie Lwowski Sąd Obwodowy.

⁷⁰ Obecnie ul. Bohomolca.

⁷¹ Dubno zostało zajęte rankiem 18 września. Cz.K. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 2001, s. 302; В.А. Гриневич, *Україна. Хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1939*, Київ 2007, с. 166.

⁷² Krzemieniec (Кременець), miasto nad Ikwą, ok. 80 km na południe od Łucka. Armia Czerwona wkroczyła do Krzemieńca 20 września. W. Włodarkiewicz, *Wołyń 1939*, Warszawa 2016, s. 224.

⁷³ Tarnopol (Тернопіль), miasto nad Seretem, ok. 130 km na południowy wschód od Lwowa. W trakcie zajmowania miasta przez Armię Czerwoną 17 i 18 września doszło do chaotycznych potyczek, w wyniku których zginęło trzech czerwonoarmistów, a 37 zostało rannych. В.А. Гриневич, *Україна. Хроніка 1939...*, с. 164.

⁷⁴ Korzystając z osłabienia Czechosłowacji i wymuszonych podczas konferencji monachijskiej cesji terytorialnych na rzecz III Rzeszy, Polska zażądała 30 IX 1938 r. korekty granicy na terenie Zaolzia. Po uzyskaniu zgody rządu czechosłowackiego polskie oddziały zajęły powiat Czeski Cieszyn, przyłączony następnie do województwa śląskiego.

⁷⁵ Józef Beck (1894–1944), działacz niepodległościowy, polityk, dyplomata, od 1932 r. minister spraw zagranicznych RP. Po wybuchu II wojny światowej internowany w Rumunii. Zmarł na uchodźstwie. O. Terlecki, *Pułkownik Beck*, Kraków 1985.

⁷⁶ Bitwa pod Beresteczkiem 28–30 VI 1651 r., zakończona zwycięstwem armii polsko-litewskiej pod dowództwem króla Jana Kazimierza nad wojskami kozacko-tatarskimi Bohdana Chmielnickiego i Tuhaj-beja. Po bitwie zwycięskie wojska dokonały rzezi zgromadzonych w taborze Kozaków i ich rodzin. Zob. R. Romański, *Beresteczko 1651*, Warszawa 2007.

⁷⁷ Korzec (Корець), miasto nad Korczykiem na granicy polsko-radzieckiej, ok. 60 km na wschód od Równego.

⁷⁸ Równe (Рівне), miasto nad rzeką Uście, ok. 60 km na wschód od Łucka. Armia Czerwona zajęła Równe 17 września po południu. В.А. Гриневич, *Україна. Хроніка 1939...*, с. 164.

Aeroplany sowieckie witały się z niemieckim nad Równem. 60-tysięczny oddział naszych wojsk z Wołynia ruszył na zachód na Horochów⁷⁹ i Stojanów⁸⁰ na Lwów⁸¹. Z Równego wyjechał jako parlamentarz gen. Skwarczyński⁸² z dwoma tłumaczami do Czerwonej Armii – i nie wrócił. Oficerów zaczęli grzecznie rozbrajać, kilku bocznymi drogami zwiali autami, z nich 2, kapitan i major ze sztabu dywizji przyjechali do Lwowa. Nocowali w magazynie pałacu Biesiadeckich. Mieli nocować w bocznej kamienicy, należącej do Miejskiej Kasy Oszczędności⁸³. Ostrzegłem ich, że niebezpiecznie, i zabrali się do pałacu Biesiadeckich, zasłoniętym gmachem Sądu Okręgowego. O 6^{ej} po poł[udniu] rozpoczęła się kanonada, granat trafił koło okna drugiego piętra kamienicy bocznej obok pałacu Biesiadeckich, przebił ścianę grubości około ½ m, przebił ścianę boczną na ukos i szafę z boku, zapalnik oderwał się, a granat wpadł na łóżko i zaplałał się w łachach, gdzie mieli spać oficerowie, i leżał nieeksplozowany. Drugi granat wpadł do sklepu krawca Wrońskiego⁸⁴ w kamienicy N 2 na placu Bernardyńskim. Trzeci w Miejską Kasę Oszczędności, a dwa w frontową ścianę Sądu Okręgowego. 2 szyby wypadły z okien na piętrze w Muzeum Etnograficznym⁸⁵, a wszystkie szyby wyleciały z okna [k. 5] w magazynie

⁷⁹ Horochów (Горочів), miasto ok. 50 km na południowy zachód od Łucka.

⁸⁰ Stojanów (Стоянів), miasto ok. 70 km na północ od Lwowa.

⁸¹ Po wkroczeniu Armii Czerwonej dowodzący w Łucku gen. Piotr Skuratowicz nakazał podległym oddziałom zwiniecie obrony i marsz w kierunku Horochowa i Lwowa, a następnie w stronę granicy węgierskiej lub rumuńskiej. Cz.K. Grzelak, op. cit., s. 303.

⁸² Prawdopodobnie pomyłka autora lub niesprawdzona plotka. Jedynym generałem o tym nazwisku był w 1939 r. Stanisław Skwarczyński (1888–1981), działacz ZWC i ZS, żołnierz Legionów Polskich, POW i WP, szef OZN; w listopadzie 1930 r. awansowany na generała, w styczniu 1938 r. przeniesiony w stan spoczynku. Do służby wrócił w sierpniu 1939 r.; po klęsce w bitwie pod Iłżą dotarł 12 września do kwatery Edwarda Rydza-Śmigłego we Włodzimierzu Wołyńskim i ewakuował się z nim do Rumunii (16 września przebywał w otoczeniu Śmigłego, 24 września był już w Vatra Dornei); w lutym 1941 r. wydany Niemcom. Po wojnie na emigracji w Londynie, prezes zarządu Instytutu Józefa Piłsudskiego. M. Wrzosek, *Skwarczyński Stanisław Eugeniusz*, PSB, t. XXXVIII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997–1998, s. 540–542; W. Włodarkiewicz, *Wołyń...*, s. 153; Z. Wenda, *Z marszałkiem Śmigłym*, „Zeszyty Historyczne” 1991, z. 98, s. 169. Być może chodziło nie o generała, lecz kpt. Tadeusza Skwarczyńskiego (1895–1940), żołnierza Legionów Polskich i WP, uczestnika wojny polsko-bolszewickiej i III powstania śląskiego, aresztowanego we wrześniu 1939 r., internowanego w Starobielsku i rozstrzelanego wiosną 1940 r. Zob. [https://pl.wikipedia.org/wiki/Tadeusz_Skwarczy%C5%84ski_\(kapitan\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Tadeusz_Skwarczy%C5%84ski_(kapitan)) (dostęp: 10 IV 2020).

⁸³ Miejska Komunalna Kasa Oszczędności założona we Lwowie w 1912 r. Prawdopodobnie chodzi o budynek przy ul. Wałowej 7–9.

⁸⁴ Sklep z tekstyliami Eugeniusza i Stefanii Wrońskich przy pl. Halickim 2.

⁸⁵ Muzeum Etnograficzne pod dyrekcją Prusiewicza i kierownictwem naukowym Fischera, utworzone w 1933 r., początkowo mieściło się przy ul. Ormiańskiej 23, od 1937 r. w pałacu Biesiadeckich, do wybuchu wojny nie zostało otwarte dla publiczności. W trakcie pierwszej okupacji radzieckiej przeniesione do budynku Miejskiego Muzeum Przemysłu Artystycznego przy Wałach Hetmańskich, w 1949 r. do budynku byłej Galicyjskiej Kasy Oszczędności, w 1951 r. podporządkowane Instytutowi Nauk Społecznych Lwowskiej Filii Akademii Nauk

na dole, należącym do Muzeum Etnograficznego. Opatrzność czy wypadek chronił pałac Biesiadeckich od zniszczenia. Jak dalek będzie, nie wiadomo.

19 IX wtorek. Strzelanina z armat. Aeroplany krążą nad miastem, ostrzeżliwane z dołu. Wróciła ze szpitala p. Miszkiewiczówna do rodziców ze szpitala po tyfusie. W schronie powstał harmidel, że mogą pozarażać się dzieci. Baby najwięcej protestowały. Biedni rodzice w konsternacji, musiałem przenieść całą rodzinę wystraszoną od bombardowania do holu na dole w muzeum w środkowej części pałacu Biesiadeckich.

Za miastem w południe przyszła zmotoryzowana część sowieckiej armii⁸⁶ i stanęła za naszym frontem na roгатce Łyczakowskiej⁸⁷. Pojechali z miasta parlamentarzy⁸⁸, nastąpiło powitanie oficerów naszych i czerwonych. Nic nie robili. Niemcy przestali bombardować miasto, zapewne w obawie przed postronnymi świadkami. Z wieczora strzelanina, potem ustała i nasi odparli niemieckich napastników. Noc była spokojna. Chora nabrała humoru i rodzice razem będący też stracili obawę od strzałów.

20 IX środa. Sowiecka armia oddaliła się na Winniki⁸⁹, aeroplany sowieckie zrzucały na miasto ulotki⁹⁰, jedna broszura wpadła mi w ręce. Nasza strzelanina rozpoczęła się z ciężkich dział z Cytadeli⁹¹ i Góry św. Jacka⁹² znów na oddziały innych napastników. Miasto znów otoczone i nikogo nie wypuszczają. Dotychczas zabitych od bombardowania miasta i spod gruzów wydobytych

USRR i połączone z Państwowym Muzeum Przemysłu Artystycznego; obecnie Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Etnologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. I. Горбонь, *Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України*, w: *Енциклопедія Львова...*, т. IV, с. 779–787.

⁸⁶ Pierwszy zmotoryzowany oddział 24 brygady czołgów 2 Korpusu Kawaleryjskiego Armii Czerwonej dotarł do Lwowa 19 września o godz. 1.45 i został odparty o godz. 2.30 na ul. Łyczakowskiej przez 1 baterię 42 dywizjonu artylerii lekkiej WP. В.А. Гриневич, *Україна. Хроніка 1939...*, с. 167; W. Włodarkiewicz, *Lwów...*, s. 175.

⁸⁷ Rogatka Łyczakowska przy wylocie drogi Pasiecznej na ul. Łyczakowską, za parkiem Bartosza Głowackiego (Łyczakowskim).

⁸⁸ Dowódca Okręgu Korpusu VI gen. Władysław Langner wysłał na rozmowy z oficerami Armii Czerwonej płk. Bronisława Rakowskiego, pplk. Kazimierza Ryzińskiego i mjr. Wacława Berkę jako tłumacza. Rozmowy odbyły się w Winnikach. Stronę radziecką reprezentował płk Geоргий Iwanow. Po wstępnych rozmowach polscy oficerowie wrócili do miasta. G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, op. cit., s. 53–54.

⁸⁹ Winniki (Винники), miasto na południowy wschód od Lwowa, obecnie podporządkowane lwowskiemu władzom miejskim jako autonomiczna jednostka.

⁹⁰ Na terenie Małopolski Wschodniej rozrzucono ulotki Wojskowej Rady Frontu Ukraińskiego (250 tys. egzemplarzy) i dowódcy Frontu, komandarma Siemiona Timoszenka (120 tys. egzemplarzy). В.А. Гриневич, *Україна. Хроніка 1939...*, с. 165. Fot. ulotki S. Timoszenka zob. G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, op. cit., s. 54.

⁹¹ Cytadela, twierdza wzniesiona przez Austriaków w latach 1852–1856 na Górze Wronowskich (zwanej też Kaleczą Górą, Górą Szemberka lub Poznańską) na południowy zachód od śródmieścia. W okresie międzywojennym w cytadeli mieściły się koszary.

⁹² Góra św. Jacka, wzniesienie 320 m n.p.m. w południowo-wschodniej części Lwowa (okolice obecnej ul. Archypenki).

narachowano 1600. O wpół do 10 w nocy Niemcy wyrzucili na miasto za 30 szrapneli. Przerwa – o pół do 11^{ej} druga seria – 40 szrapneli, a po przerwie o 1 godz. [k. 5v] trzecia seria trwała do 2 godz. w nocy, wszystkie za rynkiem we wschodniej części miasta. W nocy paliły się kramy na placu Solskim⁹³ lub Teodora, zapalone za dnia.

Hitler^c obiecywał bombardować miasto za niepoddanie się we czwartek od 10^{ej} godziny⁹⁴, a zaczęła się bombardacja o 10 w nocy we środę. Do rana spokojnie.

21 IX czwartek. Z rana spokojnie, nasze działa odzywały się z przedmieść z przerwami. Elektryka zamknięta⁹⁵, gazety nie wyszły. O 5 godz. po południu kilka strzałów kartaczami, które padały za rynkiem. Noc spokojna.

22 IX piątek. Z rana cisza. O wpół do 1^{ej} po południu nasze działa zamilkły. Do D.O.K. przyjechało trzy czołgi sowieckie z białymi chorągiewkami. Oficerowi poszli do D.O.K., służby nie zostawili. Debatowali warunki oddania miasta. Wojsko i policja ma wyjść z miasta na Złoczów⁹⁶. O 3^{ej} godz. Czerwona Armia wstąpiła do miasta. Wojsko składa oręż na ulicach. Czołgi i pancerniki⁹⁷ jadą po ulicach.

23 IX sobota. Z rana wyrzuciłem wszystkich ze schronu do domu. Przemarsze wojsk sowieckich. Żadnej artylerii nie słyhać. O 11 godz. przyszło dwóch milicjantów czy [k. 6] robotników z czerwonymi przepaskami i z karabinami, wzięli biednego Miszkiewicza o jakieś tam powiedzenie, on wydarł się, zaczął uciekać, oni biegli za nim, on upadł, ci dobiegli, podnieśli i poprowadzili grożąc karabinami. Córka chora w płacz, matka za nią, musiałem ich trzymać obie na rękach. Ryczały i mdlały. Uspakajałem. Chodziłem zebrać delegację Żydów, ale oni poszli do bożnic, nikogo nie było, żeby poszli ze mną do komendanta. Poprowadzili go do gmachu sądu, ale tam nikogo nie puszczali. Pocieszałem córkę z matką, że wróci, i rzeczywiście wrócił o 12^{ej}. Uspokoili się kobiety.

Prezydenta dr. St[aniśława] Ostrowskiego wywieźli w niewiadomym kierunku, potem wrócił i jest pod aresztem domowym. Zabrali żołnierze sowieccy inż. Kozłowski⁹⁸, dyrektora elektrowni miejskiej, za to, że nie chciał puścić

⁹³ Plac Solskich (Zbożowy), obecnie nieistniejący, położony na północny zachód od Teatru Wielkiego między ulicami Pełtewną, Słoneczną i Wagową, w pobliżu obecnego pl. Rzeźni.

⁹⁴ General Eugen Beyer (1892–1940), dowódca oblegającego Lwów XVIII Korpusu Armijnego, wysłał 20 IX 1939 r. do gen. Langnera parlamentarzysty z żądaniem kapitulacji do godz. 10 następnego dnia, grożąc podjęciem o godz. 11 ataku na miasto. G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, op. cit., s. 54; zob. też: *Komunikaty obrony Lwowa*, „Wiek Nowy” R. XXXIX, 1939, dodatek nadzwyczajny z 22 IX, s. 1.

⁹⁵ Lwów był pozbawiony energii elektrycznej od 20 września. G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000, s. 15.

⁹⁶ Złoczów (Золочів), miasto nad Złoczówką, ok. 65 km na wschód od Lwowa.

⁹⁷ To znaczy pojazdy pancerne.

⁹⁸ Stanisław Kozłowski (1888–1939), działacz POW, od 1919 r. kierownik działu elektrycznego Okręgowej Dyrekcji Kolei Państwowych we Lwowie, od 1922 r. kierownik elektrowni na Persenkówce, następnie dyrektor Miejskich Zakładów Elektrycznych, docent projektowania

prąd. Wieczorem już była elektryczność, mieszkania i ulicy były oświetlone. Archiwum miejskie opieczętowała władza sowiecka⁹⁹. W nocy do godz. 1 strzelanina na ul. Batorego¹⁰⁰, ktoś strzelił ze strychu w wojsko sowieckie.

24 IX niedziela. Kina były otwarte. Otworzono gaz. Poprawiają tory tramwajowe. Na podwórzu pałacu Biesiadeckich nocuje 6 aut sowieckich z szoferami.

25 września wtorek¹⁰¹. Z rana już był gaz, a po południu zaczął się ruch tramwajowy. Zamiast „Діло”¹⁰² wyszła już „Вільна Україна”¹⁰³. Komisarz polityk miasta z ramienia wojska jest Jeremienko¹⁰⁴, z dwóch pomocników on ma dobrać jednego robotnika i jednego inteligenta. W rzecz[ywistości] prezydenci pozostają na swych miejscach¹⁰⁵.

zakładów energetycznych Politechniki Lwowskiej. Zastrzelony 22 IX 1939 r. po odmowie natychmiastowego przywrócenia działania elektrowni lub po rozpoznaniu go jako dyrektora. A. Kryżaniwskyj, *Elektryczny Lwów. Historia 1894–2019*, Wrocław 2020, s. 176–177; A. Bolewski, H. Pierzchała, *Losy polskich pracowników nauki w latach 1939–1945. Straty osobowe*, Wrocław 1989, s. 128, tu błędna data śmierci.

⁹⁹ Według autora sprawozdania „Archiwa, biblioteki i muzea lwowskie” władze radzieckie opieczętowały Archiwum Miejskie już 22 września. M. Matwijów, *Sprawozdanie...*, s. 8.

¹⁰⁰ Obecnie ul. Kniazia Romana.

¹⁰¹ 25 IX 1939 r. to poniedziałek.

¹⁰² „Діло”, gazeta ukazująca się we Lwowie od 1880 do 1939 r. (z przerwami), początkowo dwa razy w tygodniu, od 1888 r. codziennie. Ostatni numer opublikowano 6 IX 1939 r. Oficjalnie bezpartyjna, w okresie międzywojennym uważana za organ Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego. Ostatnim redaktorem naczelnym był wicemarszałek Sejmu RP Wasyl Mudryj. С. Мовчан, „Діло”, в: *Енциклопедія Львова...*, т. II, Львів 2008, с. 93–94.

¹⁰³ „Вільна Україна”, dziennik wychodzący we Lwowie od 25 IX 1939 r. jako organ Zarządu Politycznego Frontu Ukraińskiego, od 1 października Tymczasowego Zarządu m. Lwowa, od grudnia 1939 r. Lwowskiego Komitetu Obwodowego Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy [KP(b)U]. Ostatni numer ukazał się 27 VI 1941; wznowiony w czerwcu 1944 r., wychodził do sierpnia 1991 r. i ponownie od 1995 r.; obecnie organ Komunistycznej Partii Ukrainy. О. Тарнавський, *Літературний Львів 1939–1944. Спомини*, Львів 1995, с. 23–24; A. Cieślukowa, *Prasa okupowanego Lwowa*, Warszawa 1997, s. 103–111; P. Генера, „Вільна Україна”, в: *Енциклопедія Львова...*, т. I, с. 388.

¹⁰⁴ Fedor Isakowicz Jeremenko (Федір Ісакович Єременко) (1904–1969), stolarz, inżynier, członek Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) i KP(b)U, sekretarz kijowskiego komitetu miejskiego KP(b)U. Od 23 IX 1939 przewodniczący Tymczasowego Zarządu m. Lwowa, następnie przewodniczący Komitetu Wykonawczego Lwowskiej Rady Miejskiej, członek Tymczasowego Zarządu Obwodu Lwowskiego i Komitetu Miejskiego KP(b)U, od stycznia 1940 r. deputat do Rady Najwyższej USRR, od grudnia przewodniczący Komitetu Wykonawczego Lwowskiej Rady Delegatów Robotniczych. Po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej ewakuowany na wschód, od czerwca 1942 r. oficer polityczny, w latach 1946–1965 zatrudniony w lwowskich strukturach partyjnych i miejskich. W. Bonusiak, *Powstanie i działalność władz okupacyjnych we Lwowie w okresie IX 1939 – VI 1941*, w: *Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura. Studia z dziejów Lwowa*, т. II, red. H.W. Żaliński, K. Karolczak, Kraków 1998, s. 308, 311–312; uk.wikipedia.org/wiki/Єременко_Федір_Ісакович (dostęp: 26 III 2020).

¹⁰⁵ Prezydent Stanisław Ostrowski oraz wiceprezydenci Wiktor Chajes, Franciszek Irzyk i Jan Weryński zostali aresztowani 23 IX 1939 r. Wszyscy wiceprezydenci zginęli z rąk NKWD.

[k. 6v] 26 IX września. Zebrała się z rana nasza kompania muzealna. T[omasz] Szczygielski¹⁰⁶ kustosz Muzeum Parku Narodowego w Pieninach, I. Siwekówna¹⁰⁷, asystent Kozłowskiego¹⁰⁸ z prehistorii, lekarz-kobieta i oficerowie sowieccy, i urządzili koncert śpiewaczy. Śpiewali pieśni ukraińskie i rosyjskie, a potem polskie ludowe, góralskie i in[ne].

¹⁰⁶ Tomasz Szczygielski (1906 – w/po 1941), archeolog, w 1934 r. obronił w Katedrze Archeologii Polski Uniwersytetu Jagiellońskiego (UJ) pracę magisterską „Ceramika malowana z Horodnicy nad Dniestrem”; pracownik muzeów w Sandomierzu i Żywcu, kustosz w Muzeum Pienińskiego Parku Narodowego. W latach 1938–1939 prowadził prace wykopaliskowe na zamku Pieniny w Krościenku. W czasie wojny brał udział w tajnym nauczaniu. Zginął w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu. *Chleb i krew. Moja wieś w czasie okupacji. Wspomnienia*, oprac. T. Kisielewski, J. Nowak, Warszawa 1968, s. 404; M. Gedl, *Kierunek Archeologii Polski na Uniwersytecie Jagiellońskim przed 1945 rokiem*, „Światowit” R. XXXII, 1971, s. 197; P. Kocańda, *Badania archeologiczno-architektoniczne zamków Czorsztyn, Dunajec i zamku Pieniny*, praca licencjacka, Rzeszów 2011/2012, s. 102, https://www.academia.edu/8606053/Uniwersytet_Rzeszowski_Wydzia%C5%82_Socjologiczno_Historyczny_Pawe%C5%82_Koca%C5%84da_BADANIA_ARCHEOLOGICZNO_ARCHITEKTONICZNE_ZAMK%C3%93W_CZORSZTYN_DUNAJEC_I_ZAMKU_PIENINY (dostęp: 10 IV 2020); S.K. Kozłowski, *Archeologiczne królestwo Wernera Radiga w Generalnym Gubernatorstwie*, Kraków 2012, s. 96.

¹⁰⁷ Irena Siwek-Wróbel, uczennica L. Kozłowskiego, asystent w katedrze prehistorii UJK, kustosz w Muzeum Prehistorii Ziemi Czerwieńskiej. Aresztowana na początku 1940 r. (być może w związku z konspiracyjną działalnością brata), została wywieziona do łagru; uwolniona na mocy układu Sikorski-Majski, spotkała się z Kozłowskim w Buzuluku. Po ewakuacji Armii Polskiej działała w Towarzystwie Studiów Irańskich w Teheranie i Instytucie Polskim w Bejrucie; po wojnie na emigracji. B. Heydenkorn, *O rehabilitację Leona Kozłowskiego*, „Kultura” 1957, nr 4, s. 90; J. Draus, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950*, Lublin 1993, s. 259, 267, 269; M. Matwijów, *Sprawozdanie...*, s. 27; O. Sytnyk, *Kulturalno-historyczne tło rozwoju badań archeologicznych we Lwowie w okresie międzywojennym*, w: *Profesor Leon Kozłowski*, red. S.K. Kozłowski, O. Sytnyk, Lwów–Warszawa 2010, s. 143; N. Bilas, *Leon Kozłowski – profesor katedry archeologii prehistorycznej ze specjalnym uwzględnieniem prehistorii ziem polskich (1921–1939) Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie*, w: *Profesor Leon Kozłowski...*, s. 336, 350–351; S.K. Kozłowski, *Polscy Ukraińcy i ukraińscy Polacy w lwowskiej archeologii lat 1905–1945*, „Przegląd Archeologiczny” 2013, t. LXI, s. 239–241 i mapa 4; M.A. Supruniuk, *Nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie w latach 1942–1949. Część 1: Persja*, „Opuscula Musealia” 2014, t. XXII, s. 65–66.

¹⁰⁸ Leon Kozłowski (1892–1944), archeolog, minister, premier rządu RP. Działacz Związku Młodzieży Postępowej i ZS, żołnierz Legionów Polskich i POW, w latach 1921–1931 i 1935–1939 profesor archeologii UJK, członek Związku Naprawy Rzeczypospolitej, Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem i OZN; w latach 1928–1935 poseł na sejm, 1935–1939 senator, 1930–1932 minister reform rolnych, następnie podsekretarz stanu w Ministerstwie Skarbu, od 15 V 1934 do 28 III 1935 r. premier rządu. Aresztowany we Lwowie 26 IX 1939, w lipcu 1941 r. skazany w Moskwie na karę śmierci, uwolniony w wyniku układu Sikorski-Majski, dołączył do armii gen. Andersa. W listopadzie 1941 r. przeszedł w okolicy Tuły przez front na stronę niemiecką. Internowany w Berlinie pracował naukowo. Zmarł prawdopodobnie na atak serca w trakcie nalotu alianckiego 11 V 1944 r. K. Jażdżewski, T. Jędruszczak, *Kozłowski Leon Tadeusz*, PSB, t. XV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 19–21; M. Kozłowski, *Sprawa premiera...*, passim.

Przyszedł Kozłowski, powiedziałem oficerom sowieckim, że to on zdarł mi z drzwi tabliczkę napisaną po ros[lyjsku]: Ludowe Muzeum – Oddział Kultury, i że jest b[ylým] ministrem polskim reform agrarnych a potem b[ylý] premier, oni poszli go legitymować, on okazał im swój dowód osobisty, a potem ironicznie dodał, że nie wiedział, że wojsko sowieckie zajmuje się polityką, i zaraz został odstawiony przez oficerów sowieckich i bez czapki autem do jakiejś sowieckiej wojskowej instytucji. Potem jeden z oficerów sowieckich wrócił i kazał mi napisać na imię naczelnika Osobnego Oddziału¹⁰⁹ o zdarciu przez Kozłowskiego dwukrotnie napisu i o tym, że on mi powiedział, że żadnych nowacji tu nie wprowadzać, wszystko pozostanie jak było dotąd, czyli nie uznaje władzy sowieckiej, również zaznaczyć jego służbowe tytuły ministra i premiera polskiego rządu. Potem znów przyjechał autem oficer i mnie odwieźli do tego oddziału, które mieści się w gmachu dawnej policji wojewódzkiej na ul. Sapiehy¹¹⁰. W sieniach na ławce siedział Kozłowski i Poratyński¹¹¹. Rozmawiałem z pułkownikiem-naczelnikiem i opowiedziałem, Poratyńskiego wzięli też do tego auta, którym wieźli Kozłowskiego za to, że mu uklonił się. Potem zjawił się jakiś typ i powiedział, że ze strychu domu Poratyńskiego tamtej nocy strzelano do żołnierzy sowieckich. [k. 7] O co chodzi co do Kozłowskiego, on zatytułował go wrogiem pracujących mas. Na końcu dodałem pułkownikowi co do Poratyńskiego, że strzelania w nocy z jego domu nie było, ponieważ byłem na podwórzu pałacu Biesiadeckiego, który znajduje się dom Poratyńskiego, a zatem strzału nie słyszeli i żołnierze sow[ieccy] stojące na warcie u nas przez całą noc. A do tego dodałem, że Poratyński może i należał do faszystowskiej organizacji OZN¹¹², ale o ile wiem zawsze ujmował się za pokrzywdzonymi robotnikami magistrackimi w Prezydium.

Zatem poprowadzili mnie do młodego oficera sow[ieckiego], który spisał protokół i ustaliliśmy trzy punkty oskarżenia. Kozłowski 1) będąc polskim ministrem reform agrarnych działał na szkodę włościan polskich i ukraińskich, 2) będąc premierem przeprowadził konstytucję zw. Sławkowską¹¹³ na szkodę

¹⁰⁹ Wydział Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (Narodnyj Komissariat Wnutriennych Dieł).

¹¹⁰ Komenda Wojewódzka Policji Państwowej przy ul. Sapiehy 1 (obecnie ul. Bandery).

¹¹¹ Jan Poratyński (Piepes-Poratyński) (1876–1941), doktor farmacji, działacz społeczny, oświatowy i polityczny, właściciel apteki „Pod Węgierską Koroną” przy pl. Bernardyńskim 1, prezes Rady Aptekarskiej we Lwowie, współtwórca i wykładowca Kolegium Farmaceutycznego przy UJK, prezes Towarzystwa Szkoły Handlowej; w latach 1913–1939 (z przerwami) członek lwowskiej Rady Miejskiej, Tymczasowej Rady Miejskiej i Rady Przybocznej. Popęlnił samobójstwo 16 VII 1941 r. M. Pabis-Braunstein, *Poratyński Jan*, PSB, t. XXVII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982–1983, s. 638–639; A. Biedrzycka, *Kalendarium...*, wg indeksu; G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, op. cit., s. 215.

¹¹² Obóz Zjednoczenia Narodowego (OZN), sanacyjna organizacja polityczna powołana w lutym 1937 r. w celu podniesienia obronności państwa i realizacji Konstytucji kwietniowej.

¹¹³ Konstytucja kwietniowa podpisana przez prezydenta Ignacego Mościckiego 23 IV 1935 r. Walery Sławek czuwał nad przygotowaniem nowej konstytucji, on też był premierem

pracujących mas i 3) zaprowadził obóz odosobnienia w Berezie¹¹⁴, gdzie znęcano się nad działaczami przeciwrządowymi. Wróciłem do domu koło godz. 3, a o 5 przyjechał młodszy oficer, tenże spisywał protokół i odwiózł mnie autem z powrotem do tejże instytucji. Potem zawołali Kozłowskiego. Oficer dopytał się jego personalia, a potem o jego [k. 7v] ustosunkowanie się do władzy sowieckiej. On odpowiadał, że my nie jesteśmy w wojnie z Sowietami, i że nie jest politykiem, i nie przywiduje, jak może przyjąć obrót sprawa polska po wojnie. Oficer rozpytując się o jego działalności jako ministra i premiera podniesionym głosem i podchodząc do niego bliżej zaznaczył, że doskonale rozumie i zna jego działalność z gazet polskich.

Na zadane pytania w trzy punktach odpowiedział: na pierwszy, że nie może przypomnieć, ile ziemi otrzymali włościanie ukraińscy – jest ogłoszona statystyka, a cyfr nie pamięta. Na drugi punkt o konstytucji Sławkowskiej odpowiedział, że była ona na niekorzyść włościan i robotników, a na trzeci zaznaczył, że Bereza była urządzona dla przestępców oręźnie występujących przeciw ustrojowi państwowego po zabójstwie ministra Pierackiego¹¹⁵. Oficer się śmiał i zapytał, ile tam było komunistów, odpowiedział, że za jego premierostwa było 36¹¹⁶.

Po zapisaniu i podpisaniu przez Kozłowskiego i przeze mnie protokołu oficer poszedł do pułkownika. Podałem mu nazwiska prof. S[tanisława] Kota¹¹⁷,

w momencie jej uchwalenia, jednak określenie „konstytucja Sławkowska” należy do rzadko używanych. Kozłowski nie miał większego wpływu na postanowienia konstytucji (choć odpowiadał za przeprowadzenie jej przez izby parlamentu), był natomiast autorem opracowanej jednocześnie ordynacji wyborczej. M. Kozłowski, *Sprawa premiera...*, s. 57–58.

¹¹⁴ Obóz Odosobnienia w Berezie Kartuskiej, utworzony z inicjatywy L. Kozłowskiego w lipcu 1934 r. Do obozu kierowano bez wyroku sądowego na podstawie decyzji administracyjnej; początkowo wzięto w nim przeciwników politycznych sanacji (głównie komunistów i narodowców), następnie również kryminalistów, osoby oskarżone o przestępstwa gospodarcze, sympatie proniemieckie, dywersję i szpiegostwo.

¹¹⁵ Bronisław Pieracki (1895–1934), polityk, działacz niepodległościowy, oficer Legionów Polskich i WP. W latach 1928 i 1930–1934 poseł na sejm RP, od kwietnia 1929 r. sekretarz stanu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych (MSW), od grudnia 1930 r. minister bez teki i wicepremier, 22 VI 1931 mianowany ministrem spraw wewnętrznych. Zastrzelony 15 VI 1934 r. w Warszawie przez członka Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) Hryhorego Maciejkę. Z. Landau, *Pieracki Bronisław Wilhelm*, PSB, t. XXVI, Wrocław–Warszawa–Kraków 1981, s. 132–134.

¹¹⁶ Opisując ten epizod, L. Kozłowski wspominał o 38 komunistach. L. Kozłowski, op. cit., s. 22. Liczbę przetrzymywanych w Berezie do końca sierpnia 1939 r. ocenia się na ok. 3000 osób; komuniści stanowili w tym czasie ok. 55% wszystkich osadzonych, w tym w 1934 i 1935 r., kiedy przebywali tam niemal wyłącznie więźniowie polityczni – odpowiednio 70% i 66%. W. Śleszyński, *Analiza struktury osadzonych w obozie odosobnienia w Berezie Kartuskiej (1934–1939)*, „Zeszyty Historyczne” 2003, z. 143, s. 180.

¹¹⁷ Stanisław Kot (1885–1975), historyk, polityk, działacz ludowy. Od 1920 r. profesor UJ, w 1933 r. pozbawiony katedry; w latach 1936–1939 członek Naczelnego Komitetu Wykonawczego Stronnictwa Ludowego, działacz Frontu Morges. W czasie kampanii wrześniowej przebywał we Lwowie, w październiku przedostał się do Rumunii, a następnie do Francji; wicepremier w rządzie gen. Władysława Sikorskiego, w latach 1941–1942 ambasador rządu

ks. Panasia¹¹⁸ i prof. F[ranciszka] Bujaka¹¹⁹, którzy jako ludowcy mogą potwierdzić i bliżej określić działalność polityczną Kozłowskiego. Wróciłem do domu o godz. 10. Poratyńskiego puścili do domu, Kozłowski został.

[k. 8] 28 IX czwartek. W nocy szlak trafił Stobieckiego¹²⁰, naczelnika VIII Wydziału, najpodlejszego kauzyperdę magistrackiego. Skończyły się moje z nim rozrachunki. Aryman mści się¹²¹.

[k. 9] Październik 1939.

18 X. Zwolnieni naczelnicy wydziałów magistrackich, a ich miejsce zajęli komisarze ukraińscy, sterczą jeszcze w biurach, ale głosu już nie mają.

22 X. Wybory do sejmu¹²². Idą burżuje i in[ni] wrogowie dawni robotników i chłopów głosować na kandydatów wystawionych przez związki robotnicze.

[k. 11] Listopad 1939 r.

Wszystkie sklepy pozamykany, gdzie już nie ma co sprzedawać. Wykupione obuwie, ubranie, materiały łokciowe i spożywcze. Herbatę tylko w kilku sklepach dają po 1 deka. Nie ma tłuszczów i mięsa. Sądziłi prezydenta dr. S[tanisława] Ostrowskiego i zasądzony został na wygnanie na 15 lat¹²³.

RP na uchodźstwie w ZSRR, następnie minister stanu na Bliskim Wschodzie i minister informacji; po powrocie do Polski ambasador w Rzymie, od 1947 r. ponownie na emigracji. T.P. Rutkowski, *Stanisław Kot 1885–1975. Biografia polityczna*, Warszawa 2000.

¹¹⁸ Józef Panaś (1887–1940), kapelan Legionów Polskich, działacz ludowy i niepodległościowy. Po przewrocie majowym demonstracyjnie zerwał z sanacją, w 1927 r. przeniesiony w stan spoczynku. W latach 1930–1931 członek Rady Naczelnej Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piaś”, następnie członek Rady Naczelnej Stronnictwa Ludowego. Po zajęciu Lwowa przez Armię Czerwoną działacz konspiracyjnego Komitetu Narodowego Polskiego; aresztowany na początku kwietnia 1940 przez NKWD, został prawdopodobnie zamordowany w czasie przesłuchania 4 kwietnia. J. Hulewicz, *Panaś Józef*, PSB, t. XXV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980, s. 113–114; pl.wikipedia.org/wiki/Józef_Panaś (dostęp: 31 III 2020).

¹¹⁹ Franciszek Bujak (1875–1953), historyk, socjolog, działacz ludowy. Od 1909 r. profesor historii gospodarczej UJ, w latach 1919–1921 profesor Uniwersytetu Warszawskiego (UW), w 1920 r. minister rolnictwa i dóbr państwowych, od 1921 r. profesor UJK; po zajęciu Lwowa przez Niemców został delegatem okręgowym rządu RP, jednak ze względu na stan zdrowia nie był w stanie pełnić tej funkcji i w 1942 r. wyjechał do Krakowa; w latach 1946–1952 profesor UJ. M. Wierzbicka, *Bujak Franciszek*, w: *Słownik historyków polskich*, Warszawa 1994, s. 64–65.

¹²⁰ Józef Stobiecki (?–1939), urzędnik miejski we Lwowie, sekretarz magistratu, kierownik biura Miejskiego Urzędu Opieki Generalnej, Miejskiego Zakładu Apropowizacyjnego i Miejskiego Zakładu Opalu, naczelnik Wydziału VIII (kultury i oświaty) Magistratu, członek Miejskiego Komitetu Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego. *Ochrona dziecka*, „Kurier Lwowski” R. XXXV, 1917, nr 466, s. 5; *Miejski Komitet W. F. i P. W.*, „Gazeta Lwowska” R. CXXVI, 1936, nr 210, s. 2; A. Biedrzycka, *Kalendarium...*, s. 177.

¹²¹ Nawiązanie do poematu Stefana Żeromskiego *Aryman mści się* (Warszawa 1904).

¹²² Na zajętych przez Armię Czerwoną terenach województw lwowskiego, stanisławowskiego, tarnopolskiego i wołyńskiego odbyły się 22 X 1939 r. wybory do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Ukrainy. Na listach wyborczych znaleźli się kandydaci wyznaczeni przez władze, w większości nieznanymi miejscowej ludności. Udział w wyborach był faktycznie przymusowy. Zob. W. Bonusiak, *Powstanie i działalność...*, s. 310–311.

¹²³ Informacja nieprawdziwa. Ostrowski był sądzony dopiero w maju 1941 r. w Moskwie i został skazany na osiem lat pracy przymusowej.

Metropolita gr[eco]kat[olicki] Szeptycki¹²⁴ z Rzymu nadał odezwę, że Polska będzie i że Ukraińcy potem dogadają się [z] Polakami. Ta pewna! Ale jacy Ukraińcy i z jakimi Polakami? Czy to prawda nie wiadomo, bo inni twierdzą, że jest we Lwowie.

Masło po 26 zł kilo, 14^{go} spadło na 20 zł, a 16 już po 18 zł i jest już w drobnych sklepach spożywczych. Chleb razowy tak samo po 90 gr kilo jest po sklepach spożywczych nawet za dużo. 11^{go} do Majnla¹²⁵ na Akademickiej¹²⁶ przywieźli całą platformę cukru. Ogonek ciągnie się aż przez ul. Tańskiej¹²⁷ przez cały tydzień.

Wszyscy wiceprezydenci zaaresztowani¹²⁸.

15 XI. Zwolniono 150 urzędników z magistratu Polaków – naczelników i radców.

25. Zwolniono 200 osób z urzędów w magistracie i niektórych woźnych zasłużonych.

[k. 13] Grudzień 1939 r.

Coraz mniej sklepów prywatnych. Księgarnie wszystkie prócz Szewczenka¹²⁹ zamknięte, jeszcze Połoniecki¹³⁰ przeniósł się do drugiego sklepu naprzeciwko¹³¹. Zamknięte sklepy z przyrządami piśmiennymi, Świąś¹³²,

¹²⁴ Roman, w zakonie Andrzej Szeptycki (1865–1944), bazylianin, teolog, greckokatolicki arcybiskup lwowski i metropolita halicki, ukraiński działacz narodowy, społeczny i kulturalny. Urodzony w rodzinie rzymskokatolickiej, w 1888 r. przeszedł na obrządek greckokatolicki i wstąpił do zakonu bazylianów; od 1899 r. biskup stanisławowski, od 1900 r. arcybiskup lwowski i metropolita halicki. W czasie kampanii wrześniowej i okupacji sowieckiej przebywał we Lwowie. M. Nowak, *Szeptycki Roman Aleksander Maria, w zakonie Andrzej*, PSB, t. XLVIII, Warszawa–Kraków 2012–2013, s. 216–224.

¹²⁵ Dawny sklep spożywczo-kolonialny Juliusza Meinla przy ul. Akademickiej 2a.

¹²⁶ Obecnie al. Szewczenki.

¹²⁷ Obecnie ul. Raudanskiego.

¹²⁸ W rzeczywistości wszyscy wiceprezydenci Lwowa (Chajes, Irzyk i Weryński) zostali aresztowani już 23 września.

¹²⁹ Po formalnym samorozwiązaniu 14 I 1940 r. Towarzystwa Naukowego im. T. Szewczenki należąca doń księgarnia przy Rynku 10 przeszła (podobnie jak wydziały naukowe, biblioteka, drukarnia, zbiory i cały majątek) na własność Akademii Nauk ZSRR. E. Czop, *Obwód lwowski pod okupacją ZSRR w latach 1939–1941*, Rzeszów 2004, s. 201.

¹³⁰ Bernard Połoniecki (właśc. Berl Pordes; 1862–1943), księgarz i wydawca, od 1890 r. właściciel Księgarni Polskiej, następnie również wypożyczalni książek, drukarni, introli-gatorni, składu papieru oraz składu fortepianów. Księgarnia, mieszcząca się od 1902 r. przy ul. Akademickiej 2a, została znacjonalizowana pod koniec 1939 r. M. Tyrowicz, *Połoniecki Bernard*, PSB, t. XXVII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982, s. 349–352; *Bernard Połoniecki księgarz lwowski. Dzienniki, pamiętniki i listy z lat 1880–1943*, oprac. M. Konopka, Warszawa 2006, s. 17–32, 192.

¹³¹ Zapewne wypożyczalnia książek B. Połonieckiego, od 1902 r. mieszcząca się przy ul. Tańskiej 1.

¹³² Sklep z przyborami szkolnymi i kancelaryjnymi oraz skład papieru Jana Świąś przy ul. Rutowskiego 7.

Czołowski z Karwańskim¹³³, potem Gawronek¹³⁴. Opieczętowane już wszystkie większe sklepy z galanterią. Cała ulica Krakowska i Halicka opróżniona od sklepów galanter[jy]nych].

21^{go} wydano zarządzenie o nieprzyjmowaniu złotych, tylko ruble. Banki nie wydają klientom ich wkładek wielkich jak tylko 300 rub[li] ostatecznie¹³⁵.

Pozostało jeszcze kilkanaście drobnych sklepików spożywczych, w których prawie nic nie ma.

[k. 15] 1940 r. Styczeń.

7^{go} podróżał cukier, był 1 kg po 1²⁰, teraz po 3⁵⁰ rb¹³⁶ (w pasku 20 rb), masło 35 rb w pasku, mięso 1 kg – 6 rb, słonina – 20 rb, jajko – 25 kop. (w pasku 50 kop.). Obiad w restauracji był 2-2⁵⁰, teraz 4 rb. Herbaty wcale nie ma, jest kawa po 70 kop. 1 dkg. Ustalono od 1 metr[a] kw[adratowego] podłogi opłatę za mieszkanie od pracujących 80 kop., a dla niepracujących 8 rb¹³⁷.

9^{go} mróz 29 st[opni].

10^{go} – 31

11^{go} – 20

12^{go} – 11

13, 14, 15 – odwilż, mróz 0 st[opni], potem 3 st[opnie].

11 i 12^{go}. Zamykanie pasażu Mikolasza¹³⁸ i wyłapywanie paskarzy.

16 mróz 6 st[opni].

17 „ 12 st[opni].

18 „ 12

24 odwilż, 3 – 0°.

29 mróz zwiększa się 12 st[opni].

30 „ 14.

[k. 15v] 31 mróz 16

[k. 16] Luty 1940.

¹³³ Sklep z przyborami szkolnymi i kancelaryjnymi F. Krawiańskiego i S. Czołowskiego przy pl. Mariackim 8 (obecnie pl. Mickiewicza).

¹³⁴ Sklep z przyborami piśmienniczymi Edwarda Hawranka przy pl. Mariackim 10.

¹³⁵ W ramach reformy walutowej z 21 XII 1939 r. (ogłoszonej 20 grudnia) wprowadzono ruble jako jedyną walutę, zezwalając na wymianę oszczędności w bankach maksymalnie do sumy 300 zł. Pozostałe środki ulegały konfiskacie. В.А. Гриневич, *Україна. Хроніка 1939...*, s. 218; E. Czop, op. cit., s. 32.

¹³⁶ Podwyżka cen cukru została wprowadzona w całym ZSRR. В.А. Гриневич, *Україна. Хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1940*, Київ 2009, s. 36.

¹³⁷ Stawki czynszu wprowadzone od końca grudnia 1939 r. wynosiły 5,5 kopiejki za m kw. powierzchni od emerytów i studentów, 0,44–1,32 rb dla pracujących, 0,44–1,98 rb dla rzemieślników korzystających z najmniej siły roboczej i 2,65–8 rb miesięcznie dla kupców, właścicieli nieruchomości i duchowieństwa. G. Hryciuk, op. cit., s. 81–82.

¹³⁸ Pasaż Mikolascha, zbudowany w 1900 r. kryty pasaż handlowy między ul. Kopernika i Sienkiewicza; zniszczony w wyniku bombardowania 22 VI 1941 r. Oblawy na „spekulantów” wiązały się z ogłoszonymi 7 I 1940 r. „Postanowieniami [...] w sprawie walki ze spekulacją”, zakazującymi „pokątnego handlu” na ulicach, w pasażach, kawiarniach i restauracjach. Ibidem, s. 74–75.

Ogłoszono wolność handlu, sklepy sowieckie są przeważnie z zabawkami i materiałami piśmiennymi. Wprowadzono na powrót święto na niedziele¹³⁹.

1 – do 7, 8 st. mrozu

7 odwilż.

10 mróz 12 st[opni] i wiatr ze śniegiem.

11 zamiecie.

Cukru wcale nie ma, w pasku 50 rb kg i też nie ma.

13-15 zamiecie śnieżne, 5 st[opni] mrozu.

20 śnieżna burza.

22 odwilż.

Otwarto już sklepy sowieckie.

[k. 17] 1940.

22 maja nadrukowano, a rozlepiono później ogłoszenie zarządu miejskiego przeciwko-gazowego najazdu środki ochronne. Jaki najazd spodziewany, czy swój czy cudzi – nie wiadomo.

Pogłoska o tworzeniu legionów ukraińskich¹⁴⁰ przez Hitlera. Wśród tłuszczy ukraińskiej na peryferiach miasta – radość.

Paryż poddał się Niemcom¹⁴¹, a dalej prawie cała Francja zajęta przez wojska niemieckie. Flota francuska odjechała do kolonii afrykańskich i poddała się pod rozkazy admiralicji angielskiej¹⁴². Wojska francuskie dalej stawiają upor i odchodzą na południe, niektóre oddziały przechodzą do Szwajcarii. Anglia wycofała swe wojska z Belgii i Francji.

¹³⁹ Na terenach zajętych przez Armię Czerwoną wprowadzono obowiązującą w ZSRR „sześciodniówkę”, w której po pięciu dniach roboczych wypadał szósty dzień wolny (6, 12, 18, 24 i 30 dzień każdego miesiąca). W niektórych przedsiębiorstwach „sześciodniówkę” wprowadzono już pod koniec 1939 r., w instytucjach miejskich oficjalnie od 4 I 1940 r. Według sprawozdania „Archiwa, biblioteki i muzea lwowskie” sześciodniowy tydzień roboczy z wolną niedzielą przywrócono w marcu, zdaniem Stanisława Klimpela – 20 VI 1940 r. Oficjalnie w całym kraju nastąpiło to 26 VI 1940 r. M. Matwijów, *Sprawozdanie...*, s. 9; S. Klimpel, *W dolinie Wyrwy*, „Rocznik Lwowski” 1991, s. 124; G. Hryciuk, op. cit., s. 60.

¹⁴⁰ Legion (Drużyny) Ukraińskich Nacjonalistów (Легіон Українських Націоналістів), ochotniczy oddział ukraiński, złożony z batalionów „Nachtigall” i „Roland”, został utworzony dopiero na początku 1941 r. W jego skład weszli m.in. członkowie zorganizowanego w 1939 r. przez Abwehrę Legionu Ukraińskiego, mającego prowadzić działalność dywersyjną w Małopolsce Wschodniej, rozwiązanego po wkroczeniu na jej tereny Armii Czerwonej.

¹⁴¹ Rząd francuski opuścił Paryż 11 VI 1940 r., ogłaszając stolicę miastem otwartym. Oddziały niemieckie weszły do miasta 14 czerwca.

¹⁴² Po kapitulacji Francji główne siły Francuskiej Marynarki Wojennej stacjonowały w Mers el-Kébir w Afryce Północnej i w Dakarze w Afryce Zachodniej. Rząd Vichy zobowiązał się nie wydawać ich w ręce Niemców, a dowódca floty adm. Jean François Darlan rozkazał zatopić okręty, gdyby groziło zajęcie ich przez obcą armię. Mimo to Brytyjczycy, obawiając się przejęcia floty przez Niemców, zażądali 3 VII 1940 r. przeniesienia eskadry do Wielkiej Brytanii lub USA albo poddania jej dowództwu brytyjskiemu, a po odrzuceniu ultimatum ostrzelali francuskie okręty w Mers el-Kébir, niszcząc cztery pancerniki i zabijając 1300 żołnierzy. Niepowodzeniem zakończyła się również próba zajęcia Dakaru i przejęcia stacjonujących tam okrętów, podjęta przez aliantów 23–25 IX 1940 r.

20 czerwca. W związku z zajęciem 3^{ch} nadbałtyckich państw przez Sowiety¹⁴³ wyłoniła się kwestia naprężonych stosunków sowiecko-niemieckich, a tu w dodatku legiony ukraińskie obie[k. 17v]cujące Hitlerowi powstanie chłopca. Po upadku Paryża jeszcze większa radość opanowała Ukraińców.

24 czerwca po południu Jaśko brat Antoniowej dozorcowej został powołany do poboru. O 2^{ej} w nocy wrócił jako w 40% ujemny dla służby, trzeba 50% zdrowotności. Wojsko gromadzi się na zachodniej granicy. Co dalej – kto z kim będzie wojował i kto kogo zaskoczy nie wiadomo.

[k. 19] 1940 r.

10 XI w nocy godz. 4⁴⁰ trzęsienie ziemi¹⁴⁴, czułem leżąc w łóżku, trzy razy z przerwami szafy trzeszczały.

[k. 20] Lwów.

1941 22 czerwca w nocy z 21 (sobota – niedziela) Niemcy poczęli z południa bombardować z aeroplanów miasto. Aeroplany zjawiały się nad miastem, zaczynała do nich się strzelanina z armat. Niektóre zrzucali bomby. Naloty były z rana, o 8^{ej} (sow[ieckiego] cz[asu]), 12^{ej} i 5 po poł[udniu] sow[ieckiego] cz[asu]. W nocy na 22 od godz. 2 zniszczono Skniłów i warsztaty awiacyjne. Zniszczono pasaż Mikolasza, drukarnię Ossolineum¹⁴⁵ oraz dwie kamienice na rogu Sykstuskiej¹⁴⁶ i Legionów¹⁴⁷, na ul. Kopernika powyżej cerkwi ruskiej¹⁴⁸ bomba na ulicy zrobiła lej do 5 m głębokości, zatem dwie kamienice, na ul. Piotra¹⁴⁹ przeciw bramy cmentarnej¹⁵⁰ i druga na ul. Piekarskiej. Tramwaje nie chodzą, sklepy pozamykane. Nie wszystkie głośniki radiów funkcjonują, została popsuta bomba jedna z wież radiowych i zniszczona. Główna poczta wewnątrz rozbita – dużo rannych i zabitych. Rannych z ul. Kopernika przyjął do opatrunku prof. Gruca¹⁵¹ w swym mieszkaniu, było około 200.

¹⁴³ Armia Czerwona zajęła Estonię, Łotwę i Litwę w dniach 15–17 VI 1940 r. Formalna inkorporacja Litwy nastąpiła 3 sierpnia, Łotwy – 5 sierpnia, Estonii – 6 VIII 1940 r.

¹⁴⁴ Por. G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, op. cit., s. 157. Różnica czasu (trzęsienie miało miejsce o godz. 2.30; ibidem) wynikała z podania przez Prusiewicza obowiązującego we Lwowie od 23/24 XII 1939 r. czasu moskiewskiego, o dwie godziny wcześniejszego niż przedwojenny czas środkowoeuropejski.

¹⁴⁵ Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich przy ul. Ossolińskich (obecnie Stefanyka), po wojnie drukarnia Akademii Nauk USRR.

¹⁴⁶ Obecnie ul. Doroszenki.

¹⁴⁷ Obecnie nieparzysta strona al. Swobody.

¹⁴⁸ Cerkiew pw. Ducha Świętego. Zob. przypis 61.

¹⁴⁹ Obecnie ul. Mecznykowa.

¹⁵⁰ Przy ul. św. Piotra znajdowały się dwie bramy Cmentarza Łyczakowskiego: boczna, na wprost wylotu ul. św. Pawła (obecnie ul. Szimzeriw), i główna, na wprost wylotu ul. Piekarskiej.

¹⁵¹ Adam Gruca (1893–1983), chirurg ortopeda, działacz niepodległościowy, uczestnik wojny polsko-ukraińskiej i polsko-bolszewickiej; w latach 1921–1928 asystent w Katedrze i Klinice Chirurgicznej UJK, następnie docent, od 1938 r. profesor. We wrześniu 1939 r. naczelnik chirurg szpitala wojskowego w gmachu Politechniki, w czasie okupacji radzieckiej kierownik Kliniki Chirurgii Ogólnej Lwowskiego Państwowego Instytutu Medycznego, podczas okupacji niemieckiej dyrektor Kliniki Ortopedycznej i Chirurgii Dzieci Państwowych

Wieczorem nadeszła wiadomość, że nasi przeszli San i dotarli do Jarosławia na zachód, a potem doszła wiadomość, że Jaro[sław] zajęty przez Czerwoną Armię i (niepewne) o zajęciu Lublina.

[k. 20v] 23 VI poniedziałek. Noc przeszła spokojnie, o 1^{ej} w nocy zjawił się aeroplan, zrzucił bomby i został spędzony. Niemcy zajęli Stojanów, okrążają Lwów. Z rana wywożą archiwum wojskowe pograniczników. Z rana o 10 kilka aeroplanów niemieckich spędzono armatnimi strzałami. Potem wcale nie było ani jednego niemieckiego, tylko przeloty swoich na południe. Ważą się losy Lwowa. Kobiety i dzieci wojskowych sowieckich z zachodniej części i ze Lwowa na rozkaz wyjeżdżają, zbierają mężczyzn do 45 lat i wywożą. O godz. 5 po poł[udniu] bombardowanie niemieckich aeroplanów, potem przerwa i znów bombardacja. Wyjechał dyrektor obłastnej biblioteki¹⁵² Szerman z dziewczętami sowieckimi. Wieczorem milicja wyjechała. W nocy autaabrały żon i dzieci wojskowych sowieckich. Noc przeszła spokojnie. Całą noc ruch autowy, przemarsze wojska.

24 VI wtorek. W nocy o 5 nalot i odpędzenie niemieckich aeroplanów. Tłuszcza w nocy rozbiła i zrabowała fabrykę cukrów Hazet¹⁵³. Na rano wróciła milicja i radio. Tak niby coś się na froncie sowieckim poprawiło około Lwowa z północno-wschodniej strony.

O 12^{ej} poszedłem do Muzeum Przemysłowego¹⁵⁴. Boczne drzwi zamknięte, pobiegłem kręgiem, ale zaczęły się sypać odłamki pocisków. Z prawej strony muzeum wbiegłem do [k. 21] bramy – dalej przez ulicy nie mogłem przebiegnąć, zaczęła się strzelanina z karabinów maszynowych i zwyczajnych przez milicję wzdłuż ulic Ormiańskiej, Sławkowskiej¹⁵⁵ i Strzeleckiej¹⁵⁶ i Hetmańskiej¹⁵⁷.

Medyczo-Przyrodniczych Kursów Zawodowych; wiceprzewodniczący Polskiego Komitetu Opiekuńczego we Lwowie, żołnierz ZWZ-AK, od września 1943 r. ukrywał się w Kalwarii Zebrzydowskiej. Po wojnie profesor UW, członek rzeczywisty Polskiej Akademii Nauk. J. Draus, *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni*, Kraków 2007, s. 279–280.

¹⁵² Państwowa Obwodowa Biblioteka dla Dorosłych utworzona na mocy postanowienia Rady Komisarzy Ludowych USRR z 8 V 1940 r., mieszcząca się w pałacu Biesiadeckich przy pl. Halickim 10; obecnie Miejski Zakład Lwowskiej Rady Obwodowej „Lwowska Obwodowa Uniwersalna Biblioteka Naukowa”. Zob. ube.nlu.org.ua/article/Львівська%20обласна%20універсальна%20наукова%20бібліотека (dostęp: 11 IV 2020).

¹⁵³ Fabryka Cukrów, Czekolady i Marmolady „Hazet” przy ul. Panieńskiej 21/23 (obecnie ul. Zawodska), założona przez Samuela Hamera i Samuela Zimanda.

¹⁵⁴ Miejskie Muzeum Przemysłu Artystycznego utworzone w 1874 r. jako Miejskie Muzeum Przemysłowe, początkowo mieszczące się w budynku Towarzystwa Strzeleckiego przy pl. Franciszkańskim, od 1877 r. w gmachu ratusza, 2 I 1905 r. otwarte dla publiczności w nowym gmachu przy ul. Hetmańskiej 20 (obecnie al. Swobody). Na mocy postanowienia Rady Komisarzy Ludowych USRR przekształcone 8 V 1940 r. w Państwowe Muzeum Przemysłu Artystycznego. I. Горбонь, op. cit., s. 773–776, 779; zob. też: przypis 85.

¹⁵⁵ We Lwowie nie było ul. Sławkowskiej; być może chodzi o ul. Skarbkowską.

¹⁵⁶ Obecnie ul. Hawryszkewycza.

¹⁵⁷ Obecnie parzysta strona al. Swobody.

Przez przejście w kamienicy przeszedłem na Skarbkowską¹⁵⁸, a potem dobiegłem do środka Krakowskiej. Rozpoczęła się strzelanina wzdłuż ulicy Krakowskiej i bombardacja miasta. Czołgi sowieckie stały wzdłuż ulicy Żółkiewskiej i wyjeżdżały przez Krakowską na Rynek i ostrzeliwały cały Rynek, nie można było przejść. Bombardacja trwała od 12 do 5^{ej} po poł[udniu]. Waliły armaty raz za razem z małymi przerwami i strzelanina uliczna. Okazało się, że to po dywersantach spuszcanych na spadochronach z niemieckich aeroplanów¹⁵⁹. To samo było wczoraj w Brzuchowicach¹⁶⁰, a dziś we Lwowie. Wróciłem do domu przesiedziawszy w korytarzach 5 godzin. Za ten czas zniszczony został bazar Solskich i Teodora. Z większymi przerwami bombardacja trwała dalej do 8^{ej} godz.

Rozkazano nie zaglądać do okien i pozakrywać firankami, aby nikogo w oknach nie widziano, bo będą strzelać w okna, co zdarzyło się na ul. Krakowskiej, i nie wolno chodzić po ulicach. Wieczorem i przez całą noc palił się podpalony młyn ze składami mąki na Podzamczu¹⁶¹.

[k. 21v] Wszyscy urzędnicy sowieccy oraz członkowie partii uzbrojeni w karabiny, część pozostała w mieście, a część rozjechała się po frontach. Całą noc z przerwami do 5 godz. trwała bombardacja z przerwami.

25 środa. Na rano cicho i spokojnie, widocznie Niemcy odsunięci zostali od Lwowa. Po radio rozkaz, żeby urzęda i sklepy funkcjonowały, ruch uliczny był normalny. Boje z Niemcami trwają w odległości miasta na 150–160 km. Ci, że wyjechali autami na wschód cywile zatrzymani w Winnikach. O 11^{ej} jakaś strzelanina, pewno na postrach dywersantów wewnętrznych, ze strzałami i ręcznymi granatami. Bolszewicy wywożą drukarnie, największe zaczęli jeszcze przed wojną z Niemcami wywozić.

26 VI czwartek. Z rana spokojnie. Dalsze boje pod Brodami¹⁶². Dzień spokojniejszy. Noc też.

27 piątek. Coś się poprawiło na froncie. Bank państwowy wrócił i wypłaca. Z baz zwożą towary i produkty do wypróżnionych sklepów. Tramwaje po naprawie popsutych przewodów funkcjonują, to samo telefony. [k. 22] O 2 (12) godz. po poł[udniu] kilkanaście niemieckich samolotów bombardowało miasto w ciągu trzech kwadransów. Tak strasznej bombardacji dotąd nie było. Naliczono dwadzieścia z górą aeroplanów i kilka naszych pościgowców, którzy zbili kilka

¹⁵⁸ Obecnie ul. Łesi Ukrainki.

¹⁵⁹ Od 22 VI 1941 r. w okolicach Lwowa miały miejsca zbrojne wystąpienie oddziałów OUN, pacyfikowane przez żołnierzy NKWD i Armii Czerwonej. Od 24 do 28 czerwca potyczki z bojówkami OUN trwały również we Lwowie. Zob. G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, op. cit., s. 182; Т. Пастушенко, *Хроніка 1941*, в: *Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Ріку 1941–1943*, Київ 2005, с. 38, 41, 43; G. Hryciuk, op. cit., s. 182–183.

¹⁶⁰ Brzuchowice (Брюховичі), miasteczko na północny zachód od Lwowa, obecnie osiedle podległe lwowskiej Radzie Miejskiej.

¹⁶¹ Podzamcze, część dzielnicy Żółkiewskiej u podnóża Wysokiego Zamku, w północno-wschodniej części Lwowa.

¹⁶² Brody (Броди), miasto ok. 85 km na północny wschód od Lwowa.

aeroplanów niemieckich, jeden spadł na Piekarskiej, drugi na Łyczakowskiej górnej. Nie słycać było naszej artylerii przeciwlotniczej. Rozbito bombą Muzeum Higieniczne¹⁶³. O godz. 9 (7) po poł[udniu] znów to samo w ciągu pół godziny.

W nocy od godz. 12 do 4 z przerwami latały niemieckie aeroplany i zrucali bomby zapalające i burzące, dużo z nich nie wybuchło.

28 sobota. Dzień pochmurny, kropi czasami deszczek. Z rana spokojnie. Poszedłem do Muzeum Etnograficzn[ego] (d[awniej] Szewczenki)¹⁶⁴, pod Basztą Prochową¹⁶⁵ na wałach¹⁶⁶ zaczęły się strzały uliczne. Dobiegłem do muzeum i przez trzecią kamienicę dostałem się do schronów muzealnych. Okazało się, że bomba przedwczoraj upadła i rozerwała się na strychu, zerwawszy dach i wiązanie. [k. 22v] Leciały i bomby, i szrapnele. Od godz. 4 do 5 (cz[asu] sow[ieckiego]) detonacja na dworcu Janowskim¹⁶⁷ amunicji w wagonach¹⁶⁸. Potem bombardacja ustała i poszedłem o 6 do domu.

W Janowie¹⁶⁹ Niemcy nacierają, we Lwowie Sowiety odpierają, przez całą noc strzelanina. Elektryki, gazu, wody nie ma. Całą noc krągiem pożar, ruch czołgów i aut w mieście i huk dział za miastem.

29 niedziela. Z rana ruch czołgów i aut w mieście. Dalekie strzały – tak niby toczy się walka. W południe zaczynają się rabunki magazynów, rozgrabiony jakiś magazyn sportowych narzędzi, lalek, odzieży, obuwia etc. O 5 godz. (europ[ejskiego] cz[asu]) strzelanina z czołgów po ulicach. Pałą się brygidki¹⁷⁰,

¹⁶³ Muzeum Higieny otwarte 14 II 1937 r. przy ul. Bourlarda 4 (obecnie Nyżankiwskiego) z inicjatywy Polskiego Towarzystwa Higienicznego. A. Biedrzycka, *Kalendarium...*, s. 842; A. Medyński, *Lwów. Ilustrowany przewodnik dla zwiedzających miasto*, Lwów 1937, s. 163–164.

¹⁶⁴ Muzeum Towarzystwa Naukowego im. T. Szewczenki, zorganizowane w 1893 r., od 1912 r. mieszczące się w kamienicy przy ul. Czarnieckiego 24, oficjalnie otwarte 31 X 1921. Na mocy postanowienia Rady Komisarzy Ludowych USRR przekształcone 8 V 1940 r. (razem z Miejskim Muzeum Przemysłu Artystycznego) w Państwowe Muzeum Przemysłu Artystycznego. I. Горбонь, op. cit., c. 776–779; J.T. Petrus, op. cit., s. 427–428; A. Biedrzycka, *Kalendarium...*, s. 95; zob. też: przypisy 85 i 154.

¹⁶⁵ Baszta Prochowa (Saletrzana) przy ul. Podwale naprzeciw Arsenалу Królewskiego, zachowany fragment fortyfikacji miejskich Lwowa z połowy XVI w.; obecnie Dom Architekta.

¹⁶⁶ Wały Prezydenta Ignacego Mościckiego (Wały Gubernatorskie), pas plantacji między ul. Podwale i Czarnieckiego (obecne ul. Pidwalna i Wynnyczenki), powstałe na miejscu południowego odcinka zasypanej fosy miejskiej.

¹⁶⁷ Zapewne stacja Lwów-Kleparów przy drodze Janowskiej, za rogatką Janowską.

¹⁶⁸ 28 czerwca o godz. 14 (16) wycofujące się oddziały Armii Czerwonej wysadziły składy amunicji. G. Hryciuk, op. cit., s. 185.

¹⁶⁹ Janów (Івано-Франкове), miasto nad Wereszycą, ok. 22 km na północny zachód od Lwowa.

¹⁷⁰ Klasztor żeński św. Brygidy (brygidek) przy ul. Gródeckiej 18–22, pod koniec XVIII w. zamieniony na więzienie; w czasie pierwszej okupacji radzieckiej więzienie nr 4. W dniach 24–27 VI 1941 r. w więzieniu rozstrzelano ok. 1100 osób. 28 czerwca budynek został podpalony prawdopodobnie przez uciekających więźniów, obawiających się przejęcia przez Niemców pozostawionych w kancelarii dokumentów. G. Hryciuk, op. cit., s. 189; P. Należniak, *Lwowskie więzienia w czerwcu 1941 roku*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2012, nr 35, s. 7–8, 31, 35.

województwo¹⁷¹, b[yla] Izba Skarbowa, odwach na Zamarstynowie¹⁷². Noc przeszła spokojnie, rzadkie dalekie strzały. W nocy Sowiety wycofały się. O 4^{ej} przejechał przez miasto motocykl.

30 VI poniedziałek. O 5^{ej} z rana wszedł oddział piechoty niemieckiej, na wieży [k. 23] ratuszowej wywieszono czerwoną flagę ze swastyką. Podpalili pomnik sowiecki¹⁷³ na Wałach Hetmańskich¹⁷⁴. O 6^{ej} godz. wmaszerowały do miasta niemiecka piechota. 5 oficerów niemieckich nocowało w bocznej od pałacu Biesiadeckich kamienicy.

1 lipca wtorek. Nastąpiła cisza. Zniszczenia straszne. Wszystkie przedmieścia na w pół zniszczone. Koło Muzeum Przemysłowego zniszczone i z prawej, i lewej strony kamienice – jedna gimnazjalna¹⁷⁵, druga poczta¹⁷⁶. Muzeum Przemysłowe narażone było na pożar. Izba Skarbowa trzeci dzień pali się. W mojej filii Muz[eum] Etn[ograficznego] w gmachu Muzeum Przemysłowego na dole wylamano drzwi i wszystko od okien odsunięto i gaszono pożar. Pał się brygidki. Część sowietniki rozstrzelali, a resztę wypuścili. To samo koło d[awnej] austr[iackiej] żandarmerii¹⁷⁷ na ul. L. Sapiehy. Koło ostatniej bili Żydów, gdzie na ul. Łackiego¹⁷⁸ leżały stopy pomordowanych.

O 8^{ej} puszczo no wodę i elektryczność. O 11 zaczęła detonować amunicja sowiecka złożona w jakimś domu za Bankiem Hipotecznym¹⁷⁹ na ul. Legionów.

[k. 23v] Politechnika i Uniwersytet zamknięte. Żydom nie dają chleba z magazynów, gdzie stoją ukr[aińscy] milicjanci i legitymują. Pochowali

¹⁷¹ Gmach dawnego Urzędu Wojewódzkiego przy ul. Czarnieckiego 14, podobnie jak dawna Izba Skarbowa, został podpalony przez wycofujące się oddziały radzieckie.

¹⁷² Zamarstynów, dzielnica w północnej części Lwowa. Zapewne chodzi o byłe więzienie wojskowe w dawnym klasztorze Misjonarzy przy ul. Zamarstynowskiej 9, w czasie pierwszej okupacji radzieckiej więzienie nr 2. W trakcie likwidacji więzień we Lwowie rozstrzelano tu ok. 470 osób. P. Naleźniak, op. cit., s. 7, 31, 35.

¹⁷³ Pomnik „Stalinowski przyjaźni narodów” (Konstytucji Stalinowskiej) Serhija Łytwynenki i Mychajła Dmytrenki, wykonany przez Jewhena Dzyndrę i Andrija Kowerkę, odsłonięty 5 XII 1939 r. na Wałach Hetmańskich między wylotem ul. Jagiellońskiej i pl. Świętego Ducha; przedstawiał kolumny otoczone sztandarami i postaciami żołnierza, robotnika, matki z dzieckiem, studentki i Hucuła z chłopcem. I. Мельник, Р. Масик, *Пам'ятники та меморіальні таблиці міста Львова*, Львів 2012, s. 98.

¹⁷⁴ Wały Hetmańskie, obecnie al. Swobody, dwie równoległe ulice połączone pasem plantacji, powstałe na miejscu zasklepionej Pełwi.

¹⁷⁵ Prawdopodobnie przedwojenna Szkoła Powszechna Męska im. A. Mickiewicza przy ul. Rutowskiego 15.

¹⁷⁶ Zapewne Urząd Pocztowy Lwów 6 przy ul. Łukasińskiego 2.

¹⁷⁷ Dawny gmach żandarmerii, w II RP Komenda Wojewódzka Policji Państwowej przy ul. Sapiehy 1.

¹⁷⁸ Obecnie ul. Briułłowa; w okresie okupacji radzieckiej w gmachu przy ul. Łackiego 1–5 mieściło się więzienie nr 1. Przed opuszczeniem Lwowa NKWD rozstrzelało tu według różnych szacunków od ponad 900 do 1680 więźniów. W budynku obecnie mieści się Narodowe Muzeum-Memorial Ofiar Reżimów Okupacyjnych „Więzienie na Łackiego”. Р. Забілий, *Національний Музей-меморіал жертв окупаційних режимів „Тюрма на Лонцького”*, в: *Енциклопедія Львова...*, т. IV, с. 801–802; P. Naleźniak, op. cit., s. 6–7, 31, 35.

¹⁷⁹ Bank Hipoteczny Akcyjny przy pl. Halickim 15, obecnie siedziba banku Dniester.

dwóch urzędników z Muz[eu]m Etnogr[aficznego], Czajkowskiego¹⁸⁰ i Berezowskiego¹⁸¹, znalezionych wśród trupów na ul. Łackiego.

2 lipca środa. Sformowała się rada miejska ukraińska. Prezydentem miasta obrano dra Polańskiego¹⁸².

Prof. Studyńskiego¹⁸³ wywieźli, Parnas¹⁸⁴ wyjechał z sowietnikami, a Panczyszyn¹⁸⁵ schował się.

¹⁸⁰ Bohdan Czajkowski (ok. 1888–1941), adwokat, ukraiński działacz oświatowy, pracownik naukowy Muzeum Etnograficznego Akademii Nauk USRR; odnotowany w księdze pochówków Cmentarza Łyczakowskiego pod 2 lipca (nr 79), z dopiskiem: „Лонцкого”; pochowany na polu 81. Р. Маньковська, *Деформаційні процеси в музейництві: західноукраїнські області в 1939–1950-х рр.*, „Краєзнавство” 2017, № 3/4, с. 248.

¹⁸¹ Eugeniusz (Jewhen) Berezowski (?–1941), pracownik Muzeum Etnograficznego, odnotowany w księdze pochówków Cmentarza Łyczakowskiego pod 4 lipca (nr 100), z dopiskiem: „Лонцк.”; pochowany na polu 82.

¹⁸² Jurij Polanski (Юрій Іванович Полянський; 1892–1975), geolog, geograf, etnograf, działacz polityczny. Żołnierz armii austro-węgierskiej i Ukraińskiej Armii Halickiej, w latach 1920–1922 komendant krajowy Ukraińskiej Organizacji Wojskowej; wykładowca Tajnego Uniwersytetu Ukraińskiego i Grekokatolickiej Akademii Teologicznej we Lwowie, od 1940 r. profesor Lwowskiego Uniwersytetu Państwowego im. I. Franki, sekretarz Rady Naukowej i dziekan Wydziału Geograficznego. 30 VI 1941 mianowany przez Jarosława Steckę przewodniczącym Zarządu m. Lwowa. Do 10 września pełnił funkcję burmistrza z nadania niemieckich władz wojskowych. Następnie pracował w wydziale szkolnym Zarządu Miasta. W sierpniu 1943 r. wszedł w skład Rady Przybocznej przy staroście Egonie Höllerze, wkrótce wyjechał do Krakowa i Wiednia. Po wojnie wykładał na Wolnym Uniwersytecie Ukraińskim w Monachium. Od 1947 r. w Argentynie, pracował w służbie geologicznej i na uniwersytecie w Buenos Aires. Zob. uk.wikipedia.org/wiki/Полянський_Юрій_Іванович (dostęp: 9 III 2020).

¹⁸³ Cyryl Studziński (Кирило Йосипович Студинський; 1868–1941), historyk literatury, działacz społeczny i polityczny. Od 1900 r. profesor języka i literatury cerkiewnosłowiańskiej na Uniwersytecie Lwowskim, w 1919 r. usunięty z katedry za odmowę złożenia przysięgi na wierność państwu polskiemu. W latach 1921–1925 wykładowca Tajnego Uniwersytetu Ukraińskiego, 1923–1932 prezes Towarzystwa Naukowego im. T. Szewczenki; zwolennik polityki ukrainizacji w USRR, od 1928 r. członek rzeczywisty Wszzechukraińskiej Akademii Nauk, w 1933 r. zerwał współpracę z Akademią. W 1935 r. został oskarżony przez moskiewską prasę o szpiegostwo. W listopadzie 1939 r. mianowany wykładowcą i prorektorem UJK, deputowany do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Ukrainy i Rady Najwyższej ZSRR; po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej ewakuowany przez NKWD, zaginął w niewyjaśnionych okolicznościach. S. Stępień, *Stuziński Cyryl*, PSB, t. XLV, Warszawa–Kraków 2007–2008, s. 141–145.

¹⁸⁴ Jakub Parnas (1884–1949), fizjolog, biochemik, twórca lwowskiej szkoły biochemicznej. Od 1921 r. profesor UJK, w latach 1939–1941 dyrektor Instytutu Biochemii Wydziału Lekarskiego, w roku akademickim 1939/1940 dziekan Wydziału Farmaceutycznego Instytutu Medycznego. Po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej ewakuowany do Ufy, wiosną 1943 przeniesiony do Moskwy, gdzie zorganizował Wydział Chemiczny Wszzechzwiązkowego Instytutu Medycyny Doświadczalnej (następnie Instytut Chemii Biologicznej i Lekarskiej Akademii Nauk Medycznych ZSRR). Aresztowany w styczniu 1949 r., zmarł w więzieniu na Łubiance. T. Ostrowska, *Parnas Jakub Karol*, PSB, t. XXV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980, s. 218–221.

¹⁸⁵ Marian Panczyszyn (Мар'ян Іванович Панчишин; 1882–1943), lekarz, działacz polityczny. Od 1912 r. asystent, następnie docent anatomii Uniwersytetu Lwowskiego, w 1919 r.

Zarządzenie komendantury – moneta obiegową pozostaje rubel, a od wojskowych muszą przyjmować 1 rejsmarkę za 10 rub[li].

O 5^{ej} pędzono bandę Żydów i Żydówek do 100 osób na roboty przymusowe przez milicjantów ukraińskich na ul. Batorego. Krzyk i ryk.

3 lipca czwartek. Ogórek na bazarze 12 rb. Oto pierwszy rezultat budowy Ukrainy.

6 niedziela. Pierwszy raz po dwu latach odezwały się dzwony kościelne u Bernardynów.

7 poniedziałek. Puszczono gaz.

[k. 24v] 11 VII piątek. Wiadomość w mieście, że Polański i Decykiewicz¹⁸⁶ usunięci z urzędów, pierwszy prezydenta, a drugi wiceprezydenta miasta, i ma być w Krakowie sformowana Rada Przyboczna w sprawach miejskich przy komendzie miasta.

12 VII sobota. Na bazarach nic nie ma prócz zieleniny, kartofle 15 rb kilo, rzodkiewka za 1 rb jedna itd. Zarządzenie o kartkach na chleb i mięso.

Rozlepiono zarządzenie, że Żydzi od 15 maja nosić na ramieniu białe przepaski z gwiazdą Dawida.

15 VII wtorek. Ruszyły tramwaje. Cena kursu 50 gr. Bardzo mało pasażerów.

20 VII niedziela. Gubernatorem księstwa Galicji i Bukowiny został zamianowany hr. Thun ożeniony z Baworowską. Rada miejska – dr Assmann¹⁸⁷

usunięty z uczelni za odmowę złożenia przysięgi na wierność państwu polskiemu; współzałożyciel, profesor, w latach 1924–1925 rektor Tajnego Uniwersytetu Ukraińskiego we Lwowie. W okresie okupacji radzieckiej kierownik kliniki terapeutycznej Instytutu Medycznego, deputowany do Rady Najwyższej ZSRR, po zajęciu Lwowa przez Niemców minister zdrowia w rządzie Stečki, członek Ukraińskiej Rady Narodowej, komisaryczny zarządca Wydziału Lekarskiego, od kwietnia 1942 r. zastępca dyrektora Państwowych Medyczno-Przyrodniczych Kursów Zawodowych. Po zabójstwie przez polskie podziemie lekarzy Ołeksandra Podolynskiego i Andrija Łastoweckiego ukrywał się w rezydencji metropolity Szeptyckiego, gdzie zmarł. P. Загайська, *Вітер в долонях. Книга проходів Личаківським цвинтарем*, ч. 1, Львів 2017, s. 192–193; uk.wikipedia.org/wiki/Панчишин_Мар%27ян_Іванович (dostęp: 28 III 2020).

¹⁸⁶ Wołodumyr Decykiewicz (Володимир Децикевич; 1865–1949), prawnik, działacz polityczny, społeczny i oświatowy. Od 1906 r. kierownik departamentu galicyjskiego w MSW w Wiedniu, w latach 1916–1918 wiceprzewodniczący Namiestnictwa we Lwowie; wykładowca Tajnego Uniwersytetu Ukraińskiego, członek Tymczasowego Wydziału Samorządowego, Rady Przybocznej, Tymczasowej Rady Miejskiej i Wydziału Wojewódzkiego, w latach 1928–1930 i 1935–1939 senator RP. Po zajęciu Lwowa przez Niemców zastępca przewodniczącego Tymczasowego Zarządu Miasta, w 1943 r. wyjechał do Nowego Targu. Po wojnie przeniósł się do Sopotu. E.У., *Децикевич Володимир*, в: *Енциклопедія Львова...*, т. II, с. 48–49; A. Biedrzycka, *Kalendarium...*, według indeksu; https://pl.wikipedia.org/wiki/Wo%C5%82odymyr_Decykewycz (dostęp: 10 IV 2020).

¹⁸⁷ Być może Fryderyk Assman, doktor praw, w latach trzydziestych XX w. naczelnik miejskiego urzędu dzielnicowego w dzielnicy I. „Haliczanin” 1933, s. 21.

i Heflinger¹⁸⁸ i Bizantz¹⁸⁹ – wszyscy tutejsi. Na Zamarstynowie budują obóz koncentracyjny dla Żydów, a na Kleparowie dla szkodliwych elementów. Dubińskiemu¹⁹⁰ wrócili magazyn filatelistyczny.

[k. 24] 25 VII piątek. Bazy aprowizacyjne miejskie mają otrzymać 800 ton mąki i kaszy i 400 ton cukru. Już coś przybyło z tego. Będzie to wydawane na kartki. Tymczasem kartek jeszcze nie mamy.

28 VII poniedziałek. Rozkaz komendanta¹⁹¹ o kontrybucji od Żydów w sumie 20 mil[ionów] rb, pierwsza rata ma być uiszczona 2^{go}, druga – 6 sierpnia. Okazało się, że Żydzi nie mogą złożyć takiej sumy żądanej – na odbudowę miasta. Pomagają im księża i Polacy.

30 VII środa. Rejestracja Żydów od 15 do 55 lat.

1 sierpnia piątek. Miasto przybrane proporcami ze swastyką. O 12 przybył generalny gubernator Galicji przyłączonej do Protektoratu¹⁹² Frank¹⁹³. Dzwoniono w kościele Bernardynów. Rozlepione proklamacje po mieście do ludności Galicji. Gubernatorem dystryktu lwowskiego zamianowany Karol Lasch¹⁹⁴.

¹⁸⁸ Być może Tadeusz Marian Höflinger (1882–1951), przemysłowiec, właściciel fabryki cukrów i czekolady na Persenkówce, działacz społeczny, kulturalny i sportowy. W latach 1913–1939 członek Rady Miejskiej, Tymczasowej Rady Miejskiej i Rady Przybocznej, II wiceprezydent lwowskiej Izby Przemysłowo-Handlowej. Zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/Tadeusz_H%C3%B6flinger (dostęp: 22 IX 2020); A. Biedrzycka, *Kalendarium...*, według indeksu. Nie znaleziono żadnych informacji świadczących o zamiarach władz niemieckich wciągnięcia Assmana i Höflingera do współpracy.

¹⁸⁹ Alfred Bisanz (1890–1951), oficer austriacki i ukraiński, uczestnik I wojny światowej, wojny polsko-ukraińskiej, ukraińsko-bolszewickiej i polsko-bolszewickiej. W czasie pierwszej okupacji radzieckiej przeniósł się ze Lwowa do Krakowa, gdzie w 1940 r. został referentem do spraw ludności ukraińskiej przy władzach Generalnego Gubernatorstwa (GG), a w sierpniu 1941 referentem Wydziału Opieki Społecznej w urzędzie Dystryktu Galicji; współpracownik gubernatora Ottona Wächtera, współtwórca Dywizji SS-Galizien. Aresztowany latem 1945 r. w Wiedniu przez Główny Zarząd Kontrwywiadu Smiersz, został rozstrzelany w 1951 r. Zob. www.schyrec.com/polkovnym-alfred-bizants (dostęp: 31 III 2020).

¹⁹⁰ Leon Dubieński, filatelista, w 1919 r. redaktor krakowskiego miesięcznika „Filatelista Polski”; współwłaściciel sklepu „Filatelista” L. Dubieński i Ska przy ul. Kościuszki 1.

¹⁹¹ Karl von Roques (1880–1949), generał lotnictwa i piechoty, od kwietnia 1940 do marca 1941 dowódca wojsk wewnętrznych III Rzeszy, następnie komendant zabezpieczenia rejonu tyłowego Grupy Armii Południe, a po jej podziale – Grupy Armii A. W październiku 1948 r. skazany za zbrodnie wojenne na 20 lat pozbawienia wolności, zmarł w więzieniu. G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, op. cit., s. 211, 215, 219; en.wikipedia.org/wiki/Karl_von_Roques (dostęp: 3 IV 2020).

¹⁹² Galicję przyłączono nie do Protektoratu, lecz do GG.

¹⁹³ Hans Frank (1900–1946), prawnik, działacz NSDAP, od 26 X 1939 r. generalny gubernator okupowanych terenów Polski. Skazany w procesie norymberskim za zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciw ludzkości, został stracony 16 X 1946 r. D. Schenk, *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, tłum. K. Jachimczak, Kraków 2009.

¹⁹⁴ Karl Lasch (1904–1942), prawnik, ekonomista, członek NSDAP i SA. Od października 1939 do lipca 1941 r. gubernator dystryktu radomskiego GG, od 1 VIII 1941 do 6 I 1942 gubernator Dystryktu Galicja; aresztowany pod zarzutem defraudacji 24 I 1942 r. Zginął w wyniku wymuszonego samobójstwa lub został zastrzelony w czerwcu 1942 r. Zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/Karl_Lasch (dostęp: 31 III 2020).

Ogonki koło sklepów jubilerskich, wyprzedają Żydzi precjoza na kontrybucję. Kupują u Żydów zegarki złote i precjoza oficerowie niemieccy.

[k. 25v] 2 VIII sobota. Kontrybucji pierwszej raty Żydom nie udało się zebrać. Bogacze porobili się kapcanami¹⁹⁵, a hołota wzbogaciła znacznie mając „intratne” (z szacherką i krętaństwem) posady – ci ostatni zapewne ukryli się od rejestracji. Do 10 mil[ionów] rb zabrakło 1 mil[ion].

4 VIII poniedziałek. Nowy prezydent m. Lwowa zamianowany – Kujath¹⁹⁶. Młode kartofle tegoroczne 1 kg po 6 rb, starych z zeszłego roku nie ma, ogórek 1 kg 4 rb, marchew – 2, burak – 2 rb. Chleba codziennie czarnego wydają po 25 dkg – 25 kop. Mięso 1 kg 7⁵⁰ rb, dają na 1 osobę 30 dkg dwa razy na tydzień.

Byłego premiera i profesora Politechniki Bartla¹⁹⁷ pochowano, podobno został rozstrzelany za konferencje ze Stalinem. Poszedł Boy-Żeleński¹⁹⁸ za swój nowo-obrany kierunek.

[k. 25] 6 VIII środa. Drugą ratę kontrybucji Żydom odłożyli na 10 (niedziela) z tego powodu, że 5 zł polsk[ich]¹⁹⁹

8^{go} VIII piątek. Wydali nowe karty na produkta spożywcze: na 30 dkg chleba co dzień, 20 dkg mięsa na tydzień, tłuszczów 20 dkg na miesiąc, 40 dkg cukru na miesiąc, cukrowych wyrobów 10 dkg na tydzień, mleka ½ litra codziennie, 50 dkg mąki, kaszy, makaronu etc 50 dkg na 10 dni, innych spożywczych

¹⁹⁵ Kapcan, hebr. *kabcan* – żebrak.

¹⁹⁶ Hans von Kujath (1907–1963), prawnik, członek NSDAP i SS. Od czerwca 1940 r. starosta radomski, po zajęciu Lwowa mianowany starostą miejskim, 30 lipca objął ponadto stanowisko nadburmistrza (określany prezydentem, chociaż do 10 września funkcję tę z nadania władz wojskowych pełnił Polanski); w styczniu 1942 r. przeszedł do Wydziału Spraw Wewnętrznych urzędu Dystryktu Galicja, w kwietniu mianowany naczelnikiem okręgu w Czortkowie. Zmobilizowany we wrześniu 1944 r., walczył w szeregach Waffen-SS, w maju 1945 r. dostał się do niewoli. Po wojnie pracował jako prawnik; wytoczone przeciw niemu śledztwo umorzono z powodu śmierci. G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, op. cit., s. 206, 220, 263, 265; de.wikipedia.org/wiki/Hans_Kujath (dostęp: 31 III 2020).

¹⁹⁷ Kazimierz Bartel (1882–1941), matematyk, profesor i rektor Politechniki Lwowskiej, poseł i senator RP, minister wyznań i oświecenia publicznego, pięciokrotny premier. W lipcu 1940 r. wyjechał na zaproszenie Wszechzwiązkowego Komitetu do Spraw Szkół Wyższych ZSRR do Moskwy (wbrew kursującym we Lwowie plotkom nie spotkał się wówczas z Józefem Stalinem). Aresztowany przez Niemców 2 VII 1941 r., rozstrzelany 25 lipca. S. Kalbarczyk, *Kazimierz Bartel (1882–1941). Uczony w świecie polityki*, Warszawa 2015.

¹⁹⁸ Tadeusz Boy-Żeleński (1874–1941), lekarz, tłumacz, krytyk, pisarz, działacz społeczny. Od września 1939 r. przebywał we Lwowie, gdzie w październiku objął katedrę historii literatury francuskiej UJK; w sierpniu 1940 r. gościł w Moskwie na zaproszenie Wszechzwiązkowego Komitetu do Spraw Szkół Wyższych ZSRR. Po zajęciu Lwowa przez Niemców aresztowany 3/4 VII 1941 w mieszkaniu prof. Jana Greka, rozstrzelany na Wzgórzach Wuleckich. H. Markiewicz, *Boy-Żeleński*, Wrocław 2001; *Boy we Lwowie 1939–1941*, oprac. B. Winklowska, Warszawa 1992.

¹⁹⁹ *Tekst niedokończony Or.* Prawdopodobnie chodziło o zgodę władz na składanie kontrybucji w polskich przedwojennych srebrnych monetach dwu- i pięciozłotowych. Zob. G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, op. cit., s. 219.

materiałów na 5 rb na tydzień. Na literę P – wyznaczone czwartki²⁰⁰. Żydom połowę tego. Czy będzie to w sklepach nie wiadomo, dotąd nie było. Kartki wydano na półtora miesiąca, do 13 IX włącznie.

10 VIII złożyli Żydzi kontrybucję 10 mil[ionów] rb.

12 VIII wtorek. Rozlepione plakaty o skasowaniu ukraińskiej milicji z podziękowaniem za pomoc w utrzymaniu porządku²⁰¹. W rynku bili i pędzili Żydów, to samo i we środę – aby szli kupować sobie produkta na Stary Rynek.

^a odczyt niepewny Or.

^{b-b} fragment ze śladami wycierania, z dopiskami między wersami i wstawkami między wyrazami Or.

^c Hittel Or.

Streszczenie

Edycja prezentuje „Dziennik z wydarzeń II wojny światowej” Aleksandra Prusiewicza (1878–1941), etnografa, kolekcjonera, krajoznawcy, kustosa w Muzeum Wołyńskim w Łucku, organizatora i kierownika lwowskiego Muzeum Etnograficznego. Dziennik, przechowywany w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece Ukrainy im. W. Stefanyka (fond 88, sprawa 19), obejmuje okres od 1 IX 1939 do 13 VIII 1941. Najwięcej uwagi autor poświęcił oblężeniu Lwowa przez wojska niemieckie we wrześniu 1939 r. i pierwszym dniom okupacji radzieckiej, a zwłaszcza sprowokowanemu przez siebie 26 września aresztowaniu byłego premiera Rzeczypospolitej, profesora archeologii Leona Kozłowskiego. W następnych miesiącach Prusiewicz ograniczył zapiski do lakonicznych wzmianek. Do systematycznego prowadzenia dziennika wrócił po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej w czerwcu 1941 r., opisując m.in. wkroczenie do Lwowa oddziałów Wehrmachtu, próby utworzenia państwa ukraińskiego oraz pierwsze decyzje polityczne i gospodarcze władz niemieckich. 6 IX 1941 r. Prusiewicz popełnił samobójstwo. Został pochowany na Cmentarzu Łyczakowskim.

‘Diary from the Events of the Second World War’ by Aleksander Prusiewicz

The edition presents the ‘Diary from the Events of the Second World War’ by Aleksander Prusiewicz (1878–1941), an ethnographer, collector, sightseer, curator of the Volyn Museum of Local Lore in Lutsk, an organizer and manager of the Lviv Ethnographic Museum. The diary, kept in the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv (F. 88, no. 19), covers the period between 1 September 1939 and 13 August 1941. The author describes, among many other events, the German siege of Lviv in September 1939 and the first days of the Soviet occupation. Still, most of his attention he devoted to the arrest of the former

²⁰⁰ Według rozporządzenia Kujatha z 6 VIII 1941 r. każdy konsument mógł nabywać artykuły żywnościowe (oprócz chleba i mięsa) tylko raz w tygodniu. Dla osób o nazwiskach rozpoczynających się na kolejne litery alfabetu wyznaczono odrębne dni tygodnia. G. Hryciuk, op. cit., s. 268.

²⁰¹ Na miejsce rozwiązanej milicji powołano Ukraińską Policję Pomocniczą. Т. Пастушенко, op. cit., c. 87; zob. też: *Milicja ukraińska rozwiązana. Organizowanie policji pomocniczej*, „Gazeta Lwowska” R. I, 1941, nr 4, s. 3.

Prime Minister of Poland, Leon Kozłowski, professor of archaeology, which he provoked on 26 September. In the following months, Prusiewicz limited entries in his diary to laconic notes. He returned to systematic diary-keeping after the outbreak of the German-Soviet war in June 1941, describing, among others, the entry of Wehrmacht troops into Lviv, attempts to create a Ukrainian state and the first political and economic decisions of the German authorities. On 6 September 1941, he committed suicide. He was buried in the Lychakiv Cemetery.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника
Ф. 88, спр. 1, 2, 19, 137

Źródła drukowane

„Chwila” 1939

„Gazeta Lwowska” 1936, 1941

„Haliczanin” 1933

„Ilustrowany Goniec Poranny” 1939

„Kurier Lwowski” 1917

„Rocznik Służby Zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej” 1939

„Wiek Nowy” 1939

Bernard Połoniecki księgarz lwowski. Dzienniki, pamiętniki i listy z lat 1880–1943, oprac. M. Konopka, Warszawa 2006.

Boy we Lwowie 1939–1941, oprac. B. Winklowska, Warszawa 1992.

Chleb i krew. Moja wieś w czasie okupacji. Wspomnienia, oprac. T. Kisielewski, J. Nowak, Warszawa 1968.

Klimpel S., *W dolinie Wyrwy*, „Rocznik Lwowski” 1991, s. 111–132.

Kozłowski L., *Moje przeżycia w więzieniu sowieckim i na wolności w czasie wojny w Rosji sowieckiej*, wstęp i oprac. B. Gogol, J. Tebinka, Warszawa 2001.

Mańkowski P., *Pamiętniki*, Warszawa 2002.

Matwijów M., *Sprawozdanie „Archiwa, biblioteki i muzea lwowskie” z 1940 r.*, „Rocznik Lwowski” 1997–1998, s. 7–30.

Obecny stan przemysłu na Wołyniu (Wywiad z prof. Al. Prusiewiczem, delegatem Ministerstwa Przemysłu i Handlu przy województwie w Łucku), „Świat” R. XVIII, 1923, nr 38, s. 19–20.

Тарнавський О., *Літературний Львів 1939–1944. Спомини*, Львів 1995.

Opracowania

Aresztowani w rejonie Lwowa i Drohobycza. Alfabetyczny wykaz 5822 obywateli polskich aresztowanych przez NKWD w rejonie Lwowa i Drohobycza w latach 1939–1941, Warszawa 1998.

Biedrzycka A., *Kalendarium Lwowa 1918–1939*, Kraków 2012.

Biedrzycka A., „Opisy zabytków w kościołach i na cmentarzach w dekanatach: zwinogrodzkiem, radomyślskim i białoцеркiewskim” ze zbiorów Aleksandra Czołowskiego w *Bibliotece Narodowej*, „Krakowskie Pismo Kresowe” R. XI, 2019, s. 141–174.

- Biedrzycka A., *Wojenne losy Aleksandra Prusiewicza i jego „Dziennik z wydarzeń II wojny światowej 1939–1941”*, „Kraakowski Pismo Kresowe” R. XIII, 2021, s. 225–244.
- Bilas N., *Leon Kozłowski – profesor katedry archeologii prehistorycznej ze specjalnym uwzględnieniem prehistorii ziem polskich (1921–1939) Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie*, w: *Profesor Leon Kozłowski*, red. S.K. Kozłowski, O. Sytnyk, Lwów–Warszawa 2010, s. 328–367.
- Bolewski A., Pierzchała H., *Losy polskich pracowników nauki w latach 1939–1945. Straty osobowe*, Wrocław 1989.
- Bonusiak A., *Stanisław Ostrowski*, „Studia Rzeszowskie” 1996, t. III, s. 172–176.
- Bonusiak W., *Losy historyków lwowskich – Polaków podczas II wojny światowej*, w: *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku*, t. II, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, Rzeszów 2004, s. 401–412.
- Bonusiak W., *Powstanie i działalność władz okupacyjnych we Lwowie w okresie IX 1939 – VI 1941*, w: *Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura. Studia z dziejów Lwowa*, t. II, red. H.W. Żaliński, K. Karolczak, Kraków 1998, s. 307–318.
- Cieślakowa A., *Prasa okupowanego Lwowa*, Warszawa 1997.
- Czop E., *Obwód lwowski pod okupacją ZSRR w latach 1939–1941*, Rzeszów 2004.
- Draus J., *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950*, Lublin 1993.
- Draus J., *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni*, Kraków 2007.
- Gedl M., *Kierunek Archeologii Polski na Uniwersytecie Jagiellońskim przed 1945 rokiem*, „Światowit” R. XXXII, 1971, s. 187–197.
- Gluziński K., *Zwrócone – zatrzymane. Fragment opisu*, „Czasopismo Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich” 2018, z. 29, s. 171–181.
- Grzelak Cz.K., *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 2001.
- Heydenkorn B., *O rehabilitację Leona Kozłowskiego*, „Kultura” 1957, nr 114, s. 89–104.
- Hryciuk G., *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000.
- Hulewicz J., *Panaś Józef*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980, s. 113–114.
- Ihnatowicz I., *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1962, t. VII, s. 99–124.
- Jajdzewski K., Jędruszczak T., *Kozłowski Leon Tadeusz*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 19–21.
- Kalbarczyk S., *Kazimierz Bartel (1882–1941). Uczony w świecie polityki*, Warszawa 2015.
- Kocańda P., *Badania archeologiczno-architektoniczne zamków Czorsztyń, Dunajec i zamku Pieniny*, praca licencjacka, Rzeszów 2011/2012, https://www.academia.edu/8606053/Uniwersytet_Rzeszowski_Wydzia%C5%82_Socjologiczno_Historyczny_Pawe%C5%82_Koca%C5%84da_BADANIA_ARCHEOLOGICZNO_ARCHITEKTONICZNE_ZAMK%C3%93W_CZORSZTYN_DUNAJEC_I_ZAMKU_PIENINY (dostęp: 10 IV 2020).
- Korczyk H., *Sikorski Franciszek Józef*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXVII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 434–435.
- Kotarska E., *Proces czternastu*, Warszawa 1998.
- Kozłowski M., *Sprawa premiera Leona Kozłowskiego. Zdrayca czy ofiara*, Warszawa 2005.
- Kozłowski S.K., *Archeologiczne królestwo Wernera Radiga w Generalnym Gubernatorstwie*, Kraków 2012.
- Kozłowski S.K., *Polscy Ukraińcy i ukraińscy Polacy w lwowskiej archeologii lat 1905–1945*, „Przegląd Archeologiczny” 2013, t. LXI, s. 233–241.
- Kryżaniwskij A., *Elektryczny Lwów. Historia 1894–2019*, Wrocław 2020.
- Laszak E., *Działalność naukowa Aleksandra Czołowskiego (1865–1944)*, Łódź 2004.

- Landau Z., *Pieracki Bronisław Wilhelm*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVI, Wrocław–Warszawa–Kraków 1981, s. 132–134.
- Leinwand A., *General Franciszek Sikorski, dowódca Grupy Obrony Lwowa w 1939 roku*, „Niepodległość i Pamięć” 1995, nr 4, s. 19–41.
- Markiewicz H., *Boy-Żeleński*, Wrocław 2001.
- Matwijów M., *Mieczysław Gębarowicz (1893–1984). Uczony i opiekun narodowych dóbr kultury*, Warszawa 2013.
- Matwijów M., *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939–1946*, Wrocław 2003.
- Matwijów M., *Zbiory rękopiśmienne Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie w latach 1939–1946*, „Czasopismo Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich” 1999, z. 10, s. 211–241.
- Mazur G., Skwara J., Węgierski J., *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa 1 IX 1939 – 5 II 1946*, Katowice 2007.
- Medyński A., *Lwów. Ilustrowany przewodnik dla zwiedzających miasto*, Lwów 1937.
- Należniak P., *Lwowskie więzienia w czerwcu 1941 roku*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2012, nr 35, s. 5–46.
- Nowak M., *Szeptycki Roman Aleksander Maria, w zakonie Andrzej*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLVIII, Warszawa–Kraków 2012–2013, s. 216–224.
- Ostrowska T., *Parnas Jakub Karol*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1980, s. 218–221.
- Pabis-Braunstein M., *Poratyński Jan*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982–1983, s. 638–639.
- Petrus J.T., *Muzea lwowskie 1823–1939*, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. II: *Materiały sesji naukowej Kraków, maj 1995*, red. J.K. Ostrowski, Kraków 1996, s. 425–434.
- Romański R., *Beresteczko 1651*, Warszawa 2007.
- Rutkowski T.P., *Stanisław Kot 1885–1975. Biografia polityczna*, Warszawa 2000.
- Schenk D., *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, tłum. K. Jachimczak, Kraków 2009.
- Słaba głowa, czyli cień kolaboracji. Z Maciejem Kozłowskim, autorem książki „Sprawa premiera Leona Kozłowskiego”*, rozmawia Tomasz Zb. Zapert, „Przegląd Powszechny” 2006, nr 2, s. 121–129.
- Sroka Ł.T., *In the Light of Vienna. Jews in Lviv – between Tradition and Modernisation (1867–1914)*, Berlin 2018.
- Stępień S., *Studziniński Cyryl*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLV, Warszawa–Kraków 2007–2008, s. 141–145.
- Supruniuk M.A., *Nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie w latach 1942–1949. Część I: Persja*, „Opuscula Musealia” 2014, t. XXII, s. 45–71.
- Sytnyk O., *Kulturalno-historyczne tło rozwoju badań archeologicznych we Lwowie w okresie międzywojennym*, w: *Profesor Leon Kozłowski*, red. S.K. Kozłowski, O. Sytnyk, Lwów–Warszawa 2010, s. 82–204.
- Śleszyński W., *Analiza struktury osadzonych w obozie odosobnienia w Berezie Kartuskiej (1934–1939)*, „Zeszyty Historyczne” 2003, z. 143, s. 170–186.
- Terlecki O., *Pułkownik Beck*, Kraków 1985.
- Terlecki R., *Prusiewicz Aleksander*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVIII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1984–1985, s. 581–582.
- Tyrowicz M., *Połoniecki Bernard*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982, s. 349–352.
- Wierzbička M., *Bujak Franciszek*, w: *Słownik historyków polskich*, Warszawa 1994, s. 64–65.
- Włodarkiewicz W., *Lwów 1939*, Warszawa 2003.
- Włodarkiewicz W., *Wołyń 1939*, Warszawa 2016.

- Wrzosek M., *Skwarczyński Stanisław Eugeniusz*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXVIII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997–1998, s. 540–542.
- Zima I., *Aleksander Czołowski 1865–1944. Luminarz lwowskiej kultury*, Gdynia 2011.
- Баженів Л.В., *Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.*, Хмельницький 1995.
- Баженів Л.В., *Історія та культура Поділля, Волині й Прикарпаття у працях Олександра Прусевича*, Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка 2004 (Серія історія, вип. 2), с. 58–62.
- Баженів Л.В., *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.*, Кам'янець-Подільський 1993.
- Бірюльов Ю., Філевич Н., *Львівська галерея мистецтв*, в: *Енциклопедія Львова*, ред. А. Козицький, т. IV, Львів 2012, с. 256–269.
- Бойко О., *Синагоги Львова*, Львів 2008.
- Генега Р., *„Вільна Україна”*, в: *Енциклопедія Львова*, ред. А. Козицький, І. Підкова, т. I, Львів 2007, с. 388.
- Горбонь, І., *Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України*, в: *Енциклопедія Львова*, ред. А. Козицький, т. IV, Львів 2012, с. 773–787.
- Гриневич В.А., *Україна. Хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1939*, Київ 2007.
- Гриневич В.А., *Україна. Хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1940*, Київ 2009.
- Гуменюк Є.М., Баб'як П.Г., Дзьобан О.О., *Особисті архівні фонди відділу рукописів. Анотований покажчик*, Львів 1977.
- Забільний Р., *Національний Музей-меморіал жертв окупаційних режимів „Тюрма на Лонцького”*, в: *Енциклопедія Львова*, ред. А. Козицький, т. IV, Львів 2012, с. 801–802.
- Загайська Р., *Вітер в долинах. Книга проходів Личаківським цвинтарем*, ч. 1, Львів 2017.
- Маньковська Р., *Деформаційні процеси в музейництві: західноукраїнські області в 1939–1950-х рр.*, „Краєзнавство” 2017, № 3/4, с. 239–255.
- Мельник І., Масик Р., *Пам'ятники та меморіальні таблиці міста Львова*, Львів 2012.
- Мірошниченко-Гусак Л., *Польові етнографічні дослідження як складник формування збірки Волинського краєзнавчого музею*, „Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки” 2016, т. XIII, с. 151–156.
- Мовчан С., *„Діло”*, в: *Енциклопедія Львова*, ред. А. Козицький, т. II, Львів 2008, с. 93–94.
- Олійник О., *Рукописна спадщина Олександра Прусевича, видатного дослідника народного мистецтва Волині у фондах Львівської наукової бібліотеки НАН України*, в: *Минуле і сучасне Волині й Полісся. Роде наш красний. Матеріали Третьої Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 14–15 червня 2007 р.*, вип. 24, Луцьк 2007, с. 176–180.
- Оліпер С., *Дослідник історії та етнології Правобережної і Західної України Олександр Прусевич*, „Питання історії України” 2014, т. XVII, с. 204–207.
- Ошуркевич О., *60 років від дня смерті О.М. Прусевича (1878–1944) польського етнографа, музеолога, краєзнавця*, в: *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на рік 2004*, Луцьк 2003, с. 145–147.
- Ошуркевич О., *Олександр Прусевич – музеолог, дослідник народного мистецтва на Волині*, в: *Волинський музей. Історія і сучасність. Тези та матеріали I науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю літературно-меморіального музею Лесі Українки в Колодяжному*, Луцьк 1998, с. 8–9.
- Ошуркевич О., *Питання етнографії у творчій діяльності Олександра Прусевича*, „Народознавчі зошити” 1997, № 3, с. 202–204.

- Паравійчук А.Г., *Бібліографічний покажчик літератури і публікацій з історії Подільського краю з давніх часів по 1964 р. включно*, Кам'янець-Подільський 1965.
- Пастушенко Т., *Хроніка 1941*, в: *Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Ріки 1941–1943*, Київ 2005, с. 7–162.
- Сикора Э., *Лица Каменца-Подольского*, Харьков 2010.
- Ханас В., *Прусевич Олександр Миколаевич*, в: *Тернопільський енциклопедичний словник*, т. III, Тернопіль 2005, с. 155.
- Янчак Я., Козицький А., *Аеродром*, в: *Енциклопедія Львова*, ред. А. Козицький, І. Підкова, т. I, Львів 2007, с. 40–43.

Agnieszka Biedrzycka – dr hab., historyk, wydawca źródeł; Zakład Polskiego Słownika Biograficznego Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Zajmuje się historią Rzeczypospolitej Obojga Narodów XVI–XVII w., dziejami pogranicza południowo-wschodniego i historią Lwowa XIX–XX w. E-mail: biedrzycka@ih.pan.krakow.pl.

Agnieszka Biedrzycka – PhD with habilitation, historian, source editor; Department of the Polish Biographical Dictionary of the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences. She deals with the history of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th–17th centuries, history of the south-eastern borderland and history of Lviv in the 19th–20th centuries. E-mail: biedrzycka@ih.pan.krakow.pl.